

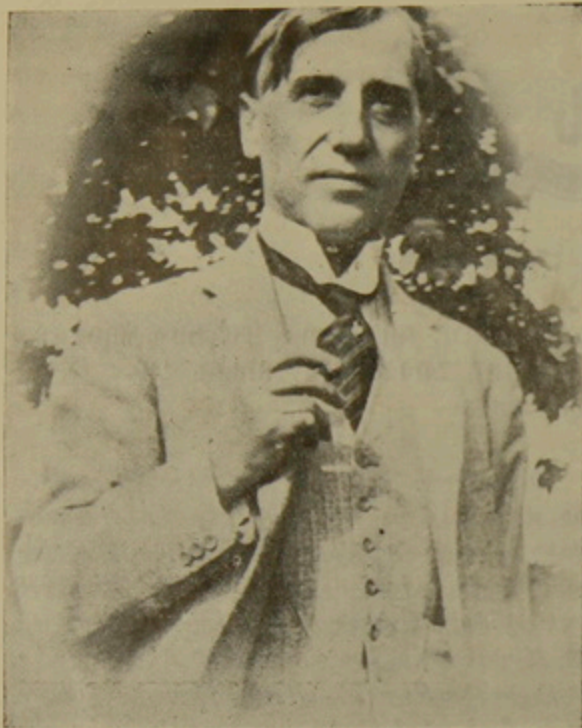
Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Մ Ե Կ Ն Ո Ղ Ն Ե Ր Ը

(ԳԱՌՆԻԿ ՖՆՏԳԼԵԱՆ, Գ. ՄԵԱԼԵԱՆ, ՄԻՀՐԱՆ ԹԵԼԵԱՆ, ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՄԱՆՈՒԿ ՆՈՐՀԱՏ,
ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ Ծ. Վ. ԹԱՔԱՃԵԱՆ, ՇԱԽԱՐՇ ՀՈՎԻԻԵԱՆ, ՏԻԿԻՆ ՀԱ-
ՅԱՍՏԱՆ ԳԵՈՐԳԵԱՆ)

ԳԱՌՆԻԿ ՖՆՏԳԼԵԱՆ. — Քիչ անգամ կը
յիշեմ յուզմունք մը այնքան խոր ու սուր որ-
քան այն զոր զգացի երբ ստացայ Ինճէկան
սրբազանի նամակը որ Գառնիկ Ֆնտղլեանի
անակնկալ մահը կը զուժէր: Մեր ժամանակի
ամենէն լեցուն, ամենէն ծաղկեալ մտքերէն
մէկն էր ան: Եզրայրական բարեկամութիւն
մը յիսուն տարիէ ի վեր զիս կը կապէր անոր:
Դեռ շատ բան ունէր ընելիք, եւ ոչինչ մեզ
պատրաստած էր իր անհետացումը մօտալուտ
նկատելու: Ընդդէմ որ իր կեանքի ամենասիրելի
ընկերուհւոյն մահը խորապէս խոցած էր զին-
քը, եւ իր տարիքն ալ եօթանասուն երեքին հա-
սած էր արդէն, բայց դեռ լի կը թուէր ուժե-
րով, — գէթ մտաւոր ու հոգեկան ուժերով, —
իր վերջին նամակներուն մէջ զոր ստացայ իր-
մէ՛ մէկ կողմէ իր կրած ամենադառն կորուս-
տին կսկիծը կը յայտնէր, այլ եւ միւս կողմէ
Անահիտի մէջ իր սկսած եւ կիսատ մնացած
յօդուածաշարքին աշխատանքը շարունակել
ջանալ կը խոստանար: Եւ ահա յանկարծ կը
ստանայի անոր անդարձ մեկնումին լուրը:
Զկարենալով նոյն իսկ այլ եւս միայնակ ապ-
րիլ այն տան մէջ որ երկար տարիներէ ի վեր
իր ընտանեկան կեանքին բոյնն եղած էր եւ որ
հիմայ իր երջանկութեանը շիրիմն էր դարձած,
իր վաճէ որդւոյն հետ զացեր էր պանդոկ մը
բնակիլ, եւ հոն պարզ հիւանդութիւն մը, կար-
ծեմ ցրտառութենէ մը յառաջ եկած, խորտակեր
էր իր գիմադրականութիւնը կորսնցուցած այդ
կազմուածքը:

Ֆնտղլեան Պոլիս ծնած, Պէշիկթաշ թա-
ղին մէջ, ուր եւ անցուցած էր իր մանկու-
թիւնն ու պատանութիւնը, նախ ազգային վար-
ժարանի մը եւ յետոյ ամերիկեան Բոպէրթ
Բոլէճին մէջ ստացած էր իր ուսումը, զոր ետ-
քէն Մանչէսթրի Համալսարանին մէջ՝ ինչպէս
եւ ինքնօգնութեամբ՝ պիտի մեծապէս ճոխա-
ցնէր: Քաջ տեղեակ էր հայ դասական լեզուին
բոլոր նրբութեանց, մեր նախնեաց զործերը
ուսումնասիրողի աչքով կարդացած եւ անոնց-
մէ շատերը յատուկ քննութեան նիւթ դարձու-
ցած էր: Գրաբարը պաշտելով հանդերձ, ա-
ռաջիններէն եղաւ Պոլսոյ Մասիս - Հայրենիքի
խումբին միանալով զուտ աշխարհաբարի թէ-
զին յարելու: Լաւ գիտէր անգլիերէն, ծանօթ
էր նաեւ Ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուե-
րուն: Ինքնաշխատութեամբ սորված էր յունա-
րէն, լատիներէն եւ պարսկերէն, գէթ այն չա-
փով որ պէտք էր իր բանասիրական ուսում-
նասիրութեանց համար: Ընդհանուր ազգաց
պատմութեան, Հայոց պատմութեան, գրակա-
նութեանց պատմութեան, լեզուաբանական ու
բանասիրական գրականութեան վերաբերեալ
շատ բան կարդացած էր եւ կը շարունակէր
կարդալ. ու նաեւ ջերմ սիրող էր եւ խոր հա-
կըցող գրականութեան եւ գեղարուեստի: Հա-
մաշխարհային մատենագրութեան հին ու նոր
վարպետներու զործերուն ծանօթ էր, հետա-
քըքրութեամբ կը հետեւէր նորագոյն գաղտն-
ներու, ամենէն արդիական տաղանդներու ար-
տագրութեանց: Իր առաջին յօդուածները, զոր
հրատարակած էր Պոլսոյ Արեւիկ օրաթերթին,

Գառնիկ Ֆնտզյեան

յետոյ Մասիս շարաթաթերթին և Հայրենիք օրաթերթին մէջ, — գրական քննադատութեան, գրական պատմութեան ու բանասիրական նիւթերու նուիրուած էջեր — զինքը արդէն իրր ներհուն ու հետախուզող միտք մը հանրածանօթ դարձուցած էին: Կը յիշեմ իր այդ շրջանի գրուածքներէն, Սաչատուր Միսաքեանի գործերուն մասին (որ մոռցուած էին, կամ այն ատենուան նոր սերունդին շատ քիչ ծանօթ) իր ջերմօրէն դնահատական յօդուածները, որ ուշադրութիւնս գրաւած էին, և չեմ մոռցած որ ինք եղաւ մին այն հեղինակաւոր որահմուտներէն որոնք իմ առաջին արտադրութիւններս կարգալով զիս խրախուսեցին (իմ Արշալոյսի ձայներ անդրանիկ գրքիս մասին երեւցած յօդուածներէն՝ իրը՝ Արեւելքի մէջ՝ ամենէն բարեացակամներէն էր): Համիտեան կոտորածներու շրջանին փոխադրուելով Մանչեսթր ու այլ ևս ընդմիջտ հոն հաստատուելով, ան մինչեւ մահը շարունակեց իր պատմաքննական, գրադատական ու բանասիրական աշխատութիւն-

ները, զոր հրատարակեց գլխաւորապէս Անահիտի նախկին ու ներկայ շրջանի թիւերուն մէջ, վերջերս նաեւ՝ Նիւ Եօրքի Կոչնակին ինչպէս և Հանդէս Ամսօրեային ու Սիոնին մէջ, ու մաս մըն ալ՝ հատորներով: Հատորի ձեւով իր առաջին հրատարակութիւնը եղաւ Սաչատուր քառեակներու իր թարգմանութիւնը: Ատոր խմբագրութեան ու հրատարակման պատճառ ևս եղայ (արդէն իր Մանչեսթր հաստատուելէն յետոյ արտադրած աշխատանքներուն մէկ կարեւոր մասին երեւան դալուն ևս եմ եղած պատճառ, — ինչպէս ինքն իսկ իր ամենասիրալիք նամակներուն մէջ ինծի մերթ կ'ըսէր — մղելով զինքը իր վաճառականի կեանքէն աւելի ժամանակ խելու և իր գրական աշխատանքներուն յատկացնելու): Շարլ Կրօլոյի Փրանսերէն թարգմանութիւնը կարգալով՝ Սաչատուր քառեակներուն սիրահարուած, այդ Փրանսերէն թարգմանութենէն զանոնք հայացուցեր և Անահիտի մէջ հրատարակել սկսեր էի, երբ Յրնտրդեան գրեց ինծի թէ Օքսֆորտի Պոսլէան Մատենադարանի Սաչատուր քառեակները պարունակող ձեռագիրը, — որ հնագոյն օրինակն է և ունի հարադատագոյն քառեակները — իրեն մօտէն ծանօթ էր, և թէ Կրօլոյի թարգմանութեան մէջ կը նկատէր սխալներ, ու պատրաստ էր պարսկերէն բնագրէն հայերէն բառական հաւատարիմ թարգմանութիւն մը կատարել: Անահիտին համար: Սիրով ընդունեցայ իր առաջարկը, մէկզի նետեցի իմ թարգմանութիւնս, և հրատարակեցի իր կատարածը, որուն կ'ընկերանար քննական գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը Սաչատուրի կեանքին ու գործին վրայ: Այդ աշխատութիւնը յետոյ հրատարակեց հատորի ձեւով, և ատիկա եղաւ առաջին հայերէն թարգմանութիւնը Սաչատուր քառեակներուն: Թարգմանութիւն որ յաւակնութիւնը չունէր գեղարուեստական, տաղաչափեալ հայացման — ինչ որ յետոյ Մասնական և Միրզայեանց խումբ մը քառեակներու համար ըրին յաջողապէս, կամ Արամ Զարրդ իր անհաւատար թարգմանութեան լաւ մասերուն մէջ. բայց ատոր մէջ կը գտնէինք բանաստեղծին մտածմանց և արտայայտման ձեւին ճշգրիտ ու բառ առ բառ մեր լեզուով վեր-

արտադրումը, ու հող կը գտնէինք նաեւ ուրիշ առաւելութիւն մըն ալ, այն է որ Պոտլէեան ձեռագրի քառեակները՝ բացի մէկ քանիէն՝ մեծ բանաստեղծին հարազատ արտադրութիւններն ըլլալու ձեւն ունին իսկապէս, մինչ ետքէն դարերու ընթացքին հետեւողներու կողմէ աւելցուած թոյլ քառեակներու զէզերը, զոր իրենց թարգմանութեանց մէջ հիւրընկալեցին այլ հայ թարգմանիչներ, յայտնապէս անհարազատ են, բաց ի փոքր խումբ մը քառեակներէ որ Պոտլէեանի ձեռագրին մէջ չգտնուելով հանդերձ՝ հարազատ խայեամեան կրնան համարուիլ:

Յնտղւեանի հատորով հրատարակած երկրորդ գործն եղաւ Շէքսպիրի Անտոնիոս եւ Կլէոպատրա թատերերգութեան հայերէն թարգմանութիւնը, գրադատական սիրուն նախաբանով մը: Դժբաղդարար հայկական չափով ուղած էր կատարել այդ թարգմանութիւնը, առանց հայկական չափին կանոններու կուռ ձեւը յարգելու, որով ձեւական թերութեամբ մը կը ներկայանար թարգմանութիւնը, մինչ ան՝ եթէ հայերէն արձակի վերածուած ըլլար, իբր երկու լեզուները լաւ գիտցող մտաւորականի մը կողմէ կատարուած ճշգրիտ թարգմանութեան ճիշտ մը, պիտի ըլլար (եւ է նորէն որոշ չափով՝ իբր այդ) արժէքաւոր աշխատանք մը: Իր երրորդ — ու կարեւորագոյն — գործը հատորի ձեւով՝ եղաւ Կորինի «Վարք Մաշթոցի»ին քննական հրատարակութիւնը, ուսումնասիրական ընդարձակ նախաբանով մը եւ բնագրին իւրաքանչիւր էջին ներքեւ գրուած ու դանդան մութ կէտերը լուսարանող կամ օրինակութեան սխալներն ուղղող ծանօթագրութիւններով, մեծարժէք աշխատութիւն մը, որ միայն պիտի բաւէր հեղինակին անունը անկորուստ պահելու եւ անոր ընդ միշտ ապահովելու մեր կարող բանասէրներու շարքին մէջ՝ այն պատուաւոր տեղը որուն ան արժանի է:

Անահիտի եւ Կոչնակի մէջ հրատարակած յօդուածներէն, մասնաւորապէս յիշատակելի կը նկատեմ Մեսրոպ — Մաշտոցի, Հայ նախարարութեանց, Քուչակեան բանաստեղծութեան, Բիւզանդեան կայսրութեան մէջ հայ տարրի կատարած գերին, Կորինի «Վարք Մաշտոցի»ին

մեր հին հեղինակներէն ոմանց վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին իր յօդուածները, ինչպէս եւ Փրոֆ. Յ. Մանանդեանի գրքոյկին առթիւ Խորենացիի մասին իր ուսումնասիրական յօդուածաշարքը, զոր աւագ, թողուց անաւարտ:

Աւելի քան յիսուն տարի է ի վեր այլ եւ այլ լրագիրներու եւ հանդէսներու մէջ հրատարակած յօդուածները եթէ հաւաքուէին, պիտի կազմէին մէկ քանի հատոր, եւ հայ բանասիրութեան եւ գրական ու պատմական քննադատութեան մարդին մէջ արժէքաւոր հատորներ պիտի ըլլային առոնք: Յանկալի է որ օր մը խնամոտ ձեռքեր կատարէին այդ ցիրուցան յօդուածներուն հատորներու մէջ ամփոփումը, զոր հանգուցեալն ինքն իսկ — հակառակ այնքան անգամներ իրեն թելադրելուս — չկրցաւ ընել իր վախճանելէն առաջ:

Ի՞նչքան աւելի ստուար ու կարեւոր պիտի ըլլար Յնտղւեանի գործը, — որ արդէն իսկ՝ ինչպէս որ կայ՝ բաւական ստուար է եւ իր որակով մեծարժէք, — եթէ ան իր ժամանակին եւ ուժերուն մեծ մասը վաճառականական գրադուծներու նուիրելու ստիպուած չըլլար եւ ամբողջապէս անձնատուր ըլլար մտաւոր գործունէութեան կեանքի մը: Առեւտրականներու հայ հին ընտանիքի մը զաւակ, առեւտրական այդ գործին մէջ իր բաժինը կատարելու պարտաւոր՝ իրեն եւ իր կազմած ընտանիքին ապահովելու համար հանգիստ կենցաղ մը, զոր զուտ մտաւորական կեանք մը, աւագ, պիտի չկարենար ապահովել, ան իր իբր բանասէր, իբր պատմագրական ու քննադատական հեղինակ՝ արտադրել կրցածին մէկ դոյզն մասը միայն հնար ունեցաւ արտադրելու: 1920ի ընթացքին ան նիւթական շատ լաւ կացութեան մէջ էր — ինչպէս էին ընդհանրապէս Մանչեսթրի մեր հայրենակիցը, — եւ կը յիշեմ որ Փարիզ կայացած հայկական երկրորդ համագումարին, որուն Ֆրնտրդեան մասնակցեցաւ իբր Անդլիոյ Հայոց պատուիրակ, ան ըսաւ ինծի թէ մտադիր էր իր առեւտրական գործը զաւակներուն յանձնելով ինքը Լոնտոն կամ Փարիզ հաստատուիլ:

ևւ ամբողջապէս մտաւորական գործունէութեան նուիրուելու, բայց յանկարծ «մանիֆէստ»-ի գիներուն դաժալէժ անկումը տեղի ունեցաւ, եւ Մանչեսթրի հայ առեւտրականներու գլխաւորութիւնը, որ պատերազմէն յետոյ յանկարծ մեծ հարստութեան հասած էին եւ այժմ այս տաղնապէս խորապէս հարուածուած՝ ահապէս վնասներու կ'ենթարկուէին, Ֆնտզեան ալ, ահապէս վնասներ կրած, կը փութար դառնալ Մանչեսթր, իր առեւտրական տան խախտած կացութեան դարման տանելու համար: Տարիներու աշխատանքով եւ իր զաւակներուն ալ աջակցութեամբ, ան վերականգնեց իր տան կացութիւնը, բայց ստիպուած եղաւ այլ եւս իր գործին կապուած մնալու, եւ իր պարագայ ժամերը միայն գրական աշխատութեանց նուիրելու: Ահա ինչու կ'իսաւարտ մնացին քանի մը կարեւոր աշխատանքներ զոր սկսած էր (կամ զոր իբր ծրագիր ունէր իր մտքին մէջ), ինչպէս գիտեմ բաղմամբիւ նամակներէն զոր այս մասին ինծի գրած է: Այդ կ'իսաւարտ գործերէն մէկն է Հայոց քննական Պատմութիւն մը անգլիերէն, զոր՝ ըստ ինծի ուղղած նամակներուն՝ հասցուցած էր մինչեւ որոշ տեղ մը, եւ զոր չշարունակեց, չաւարտեց: Ատոնցմէ մէկն ալ «Կորիւն եւ Ազաթան-գեղոս», «Կորիւն եւ Խորենացի» համեմատական ուսումնասիրութեանց շարքն է, զոր Անահիտի մէջ սկսաւ հրատարակել եւ զոր թողուց անաւարտ: Ատոնցմէ է Խորենացիի մասին (Մանանդեանի գրքին առթիւ) սկսած ուսումնասիրութեանց շարքը, որ պիտի ըլլար շատ ընդարձակ եւ պիտի պարունակէր — ըստ ինծի ուղարկած նամակներուն՝ շատ մը նորարար լուսարանութիւններ, եւ որուն լրացման մասն է որ եկաւ արդէն ըլլալ: Ունէր իբր ծրագիր՝ Կորիւնի վարք Մաշթոցիին աշխարհարար թարգմանութիւն մը հրատարակել՝ Կորիւնի մասին կենսագրական ու քննադատական նոր ուսումնասիրութեամբ մը, շարադրել յօդուածաշարք մը Փաւստոս Բիւղանդացիի մասին որուն գործը տարիներէ ի վեր իր հետազոտութեանց առարկայ էր դարձուցած, «Յաճախապատում» տիտղոսով մեղի հասած ճառերու եւ քարոզներու հաւաքածուին, զոր ինք Մեսրոպ-Մաշտոցի գործը կը համարէր, քննական նոր հրատարա-

կութիւն մը, նոր ու խնամեալ հրատարակութիւն մը «Վարք Աղեքսանդրի» վէպի հին հայ թարգմանութեան, որուն առաջին հրատարակումը սխալաշատ կը գտնէր, եւ դեռ ասոնց պէս ուրիշ ծրագիրներ ալ: Ատոնց մասին արդէն շատ բան ուրուագծած է ինծի ուղղած նամակներուն մէջ, որ յաճախ՝ սիրուած նիւթերու վրայ՝ մտերիմ բարեկամի մը, մտաւորական գործակցի մը հետ երկար խօսակցութիւն են եղած քան թէ պարզ նամակ, եւ հաւանական է որ Անահիտի մէջ հրատարակեմ այդ նամակներէն ոմանց այդպիսի հատուածները, որ արժէք ունին իբր բանասիրական աշխատանքներու ուրուագիծներ:

Թէ ինչպիսի ջերմ սէր եւ խորին յարգանք ունէր այդ մտաւորականը իր ազգին համար, ատիկա գինքը մօտէն ճանչցողներուն իսկ յայտնի է եղած, եթէ ուշադրութեամբ կարդացած են իր գրուածքները: Մանչեսթրի հայ դպրութիւն ազգային կեանքին, ազգասիրական ձեռնարկներուն մէջ իր բաժինը մեծ եղած է միշտ, յաճախ մեծագոյնը, եւ երբ ազգային դատին ի նպաստ խորհրդակցական հաւաքոյթի մը ներկայ գտնուելու կամ կատարուելիք դիմումի մը մասնակցելու հրաւիրուած է Լոնտոն կամ Փարիզ, ան իր աջակցութիւնը յօժարակամ բերած է միշտ: Իսկ թէ ի՞նչքան ազնիւ, խանդավառ ու սիրելի էր մարդը անոր մէջ, ատիկա գինքը մօտէն ճանչցողները միայն գիտեն: Ոչ միայն իր տան մէջ ուր զուտ մտաւորականը կը յայտնուէր անխառն ու լիալիր, այլ նոյն իսկ Պլում Սթրիթի իր վաճառատան մէջ, երբ ականաւայ «առեւտրական», զանազան գոյնի ու ձեւի կերպաններու դէզերով պաշարուած, մտերիմ մտաւորականի մը այցելութիւնը կ'ընդունէր, առեւտրականը կ'անհետանար իսկոյն, եւ իր գործը բանը մոռցած՝ իր պատմական բանասիրական սիրելի խղիւղներուն շուրջ ժամերով կը խօսէր անյապ հաճոյքով: մարդ կը դարմանար թէ ինչպէս այդ զուտ մտաւորական կեանքի համար ստեղծուած էակը, որ ուղեղային գործունէութիւնը կը նկատէր գերազոյն հրճուանքը, կրնար իր ժամանակին եւ ուժերուն մեծագոյն մասը առեւտրական գործունէութեան յատկացնելու համակերպիլ: Եւ ի՞նչ բոցավառ պաշտում ունէր գեղեցիկ գրականու-

թեան համար. քիչեր այնքան ողևորեալ ուրախութիւն յայտնեցին որքան ինքը՝ երբ Քուչակեան տաղերու յայտնութիւնն ըրի եւ։ Արդէն այդ հատորը ղխաւորապէս իր աջակցութեամբն է որ կրցայ հրատարակել. այդ միջոցին, նիւթական անձուկ գրութեան մէջ էի, եւ չունէի հարկ եղած գումարը հրատարակութեան ծախքերուն համար. իրեն զրկեւ էի օրինակութիւնը լաւագոյն Քուչակեան տաղիկներէն ոմանց, եւ Անահիտի մէջ ալ՝ ծանուցանելով Քուչակեան գիւանին մօտալուտ տպագրութեան ծրագիրս՝ փունջ մը արդէն հրատարակեւ էի. ինքն է որ զիս խրախուսեց, գումարով մը օգնեց, խոստացաւ թանկագին թղթի վրայ տըպուած օրինակներէն չատերը իր Մանչէսթրի բարեկամներուն մօտ տեղաւորել, եւ կատարեց ալ իր խոստումը։ Հատորին ամէն մէկ ֆօրման տպուելուն՝ իրեն կը զրկէի, եւ իւրաքանչիւր անգամուն՝ հոգեկան հրճուանքի, զեղասիրական արբեցութեան աւինալից նամակ մըն էր որ կը փութացնէր։ «Քուչակի այդ հատորը չունենալը աղքատութիւն է, թշուառութիւն է» կ'աղաղակէր։ Ու դեռ քանի՜ քանի՜ սիրուն ձեւերով ան իր անձնուէր ու գործիպիին բարեկամութիւնը ինծի հանդէպ՝ ապացուցած է։ Երկար տարիներու ընթացքին, Անահիտին իր մեծարժէք աշխատակցութիւնը նուիրելը բաւական չհամարելով, ան այս հանդէսի բաժնեգինները զանձեւու նեղութիւնն ալ կը կրէր միշտ անտրտունջ համբերութեամբ, եւ երբ պէտք ունեցայ Մանչէսթրի «Բայլանտս Լայպրերի»ին մէջ գտնուող «Աղեքսանդրու Վարք»ի կափաններուն օրինակութիւնն ունենալու, այդ ահագին աշխատանքը յանձն առաւ եւ բաղձաթիւ էջեր բռնող այդ տաղիկներու օրինակութիւնն իր ձեռքովը կատարելով զրկեց ինծի։

Հայ ժողովուրդը այդ հատընտիր անձնաւորութեան անհետացմամբ՝ թանկագին ուժ մըն է որ կորսնցուց. եւ կորսնցուցի անմասն բարեկամ մը։

Գառնիկ Ֆնտղլեանէն անմիջապէս յետոյ, կամ անկից քիչ առաջ, մեղմէ ընդմիշտ բաժնուցան նաեւ խումբ մը ուրիշ սիրելի գէմքեր

— քանի մը տարիէ ի վեր՝ հայկական տերեւաթափը ծայրայեղ ու կսկծալի առատութիւն մը ստացած է։ Ատոնք են Բարթողիմէոս Թաքաճեան վարդապետը, Շաւարշ Հովիւեանը, Գ. Մխալեանը, Միհրան Թեւեանը, պատուելի Մանուկ Նորհատը, տիկին Հայաստան Գէորգեանը։ Ատոնց բոլորին ալ մասին մեր մամուլին մէջ երեւցան շատ լաւ յօդուածներ, ուր ըսուած էր ինչ որ պէտք էր ի վեր հանելու համար անոնց ուրոյն արժանիքները, որոնք, տեսակով ու աստիճանով տարբեր, բայց իրական էին ամենուն ալ մէջ։ Յարգանքի երկու խօսք միայն կ'ուզեմ աւելցնել այդ անհետացած գէմքերու մասին արդէն իսկ գրուածներուն։

Գ. ՄԽԱԼԵԱՆ.— Պարտիզակի պատուական հայ համայնքին ընտիր զաւակներէն մին էր Գ. Մխալեան, որ վախճանէր է երուսաղէմի մէջ ուր իբր ուսուցիչ կը գործէր վերջին տարիներու ընթացքին։ Ան իբր գրող եւ իբր կրթական գործիչ իր բաղձամեայ վաստակով՝ յարգելի գէմք մըն էր։

«Ժողովուրդի զաւակի մը յիշատակները» տիտղոսով գիւղական կեանքէ պատկերներու հատոր մը ունի թողած եւ զանազան լրագիրներու եւ հանդէսներու մէջ բաղձաթիւ յօդուածներ, հրապարակադրական, թանասիրական, գրադատական։

ՄԻՀՐԱՆ ԹԵՎԵԱՆ.— 1920ին Եգիպտոսէն անցած առենս էր որ անձամբ ճանչցած էի զինքը. ամենէն համակրելի գէմքերէն մին էր բուրգերու երկրին հայ գաղութին, որուն հանրային կեանքին մէջ ան կատարած է նշանակելի դեր մը իր խղճամիտ եւ ողջախոհ հայ հայրենասէրի եւ փափկանկատ ազնիւ մարդու յատկութիւններով։ Վահան Թէքէեան Արեւի մէջ երեւցած իր «Մեկնողները» յօդուածին ամենէն նուրբ ու սիրուն տողերը նուիրած է անոր։

ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՄԱՆՈՒԿ ՆՈՐՀԱՏ.— Նոյնքան ազնիւ, աւելի հրաւառ եւ ուժեղ Հայ մըն էր պատուելի Մանուկ Նորհատը, որուն մաքուր, լուսաւոյն գէմքը (Ֆիզիքապէս ու բարոյապէս զեղեցիկ) զոր տեսայ ու սիրեցի Շիքաօ գըւ-

նուամ միջոցիս, չեմ մոռցած, ինչպէս չեմ մոռցած այն հաճելի ժամերը զոր անցուցած եմ իր նահապետական ընտանիքին ծոցին մէջ: Տխար մըն էր հայ բողոքական համայնքի հայրենասէր լիարժի. իր երազն էր տեսնել ազգային եկեղեցին՝ զոր կը սիրէր՝ որոշ բարենորոգումներով երիտասարդացած, արդիականացած, որպէս զի գիւրանար եղբայրական մերձեցում մը անոր եւ անկից անջատուած հայ բողոքական եկեղեցիին միջեւ: Եկեղեցական բարենորոգման այդ խոչալէն դուրս, որուն համար իրր քարոզիչ պայքարեցաւ տարիներով, ան մեր ազգային կեանքի բոլոր այլ երեւոյթներուն մէջ՝ իրր հարազատ հայրենասէր Հայ մը կը յայտնուէր:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԹԱՔԱՇԵԱՆ Ծ. ՎԱՐԳԱՊԵՏ. — Այս սքանչելի Հայր յը 88 տարեկան պատկառելի ծերութեան հասակին մէջ չիջեր է երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին ծոցը, ուր քաշուած էր տարիներէ ի վեր, մեծ գէմք մըն էր, պատմական գէմք մը «վեղարաւոր հերոսի», ինչպէս զինք կը կոչէին իրաւամբ: Յոնուղի այդ նախկին փոխ-վանահայրը, որ 1895ի Զէյթունի ապստամբութեան միջոցին կարեւորագոյն գերեզնէ մին կատարեց, քաջ Զէյթունցիներու գլուխը, Հնչակեան գործիչներ Ասպահ, Ազատի, Մլեհի, Հրաչեայի կողքին, իրր մարտիկ-կրօնաւոր, Ղեւոնդ երէցի գիւցազներգական տիպարին չքեղ վերերեւում մը հանդիսացաւ: Հաւատքի եւ քաջութեան մարդ, հաւատարիմ իր Աստուծոյն զոր կը պաշտէր բոլոր հոգիովը եւ իր ժողովուրդին զոր կը սիրէր բոլոր սրտովը, ան եղաւ իր ամբողջ կեանքին մէջ անձնութիւն, աղնութեան եւ անշահասնդրութեան մարմնացում մը: Իր դազազին վրայ Թորգոմ պատրիարքի արտասանած վեհաշունչ դամբանականը զոր հրատարակեց Արեւը եւ իր մահուան առթիւ անոր մասին հանդուցեալ քաջարի մարտիկ Ասպահ Պետրոսեանի որդւոյն գրած յուշիչ յօդուածը՝ արժանաւայել կերպով կը պատկերացնէին ու կը փառալուծէին այդ մեծաշուք գէմքը:

ՇԱԽԱՐՇ ՀՈՎԻԻՅԱՆ. — Իր համեստ պարզուկ, միամիտ երեւոյթին տակ՝ հարազատ հերոսի հոգի մըն էր նաեւ Շաւարշ Հովիւեանը, որ վախճաներ է Ռիւմբնտի մէջ: Տամատեանի հետ հայ յեղափոխութեան առաջին շրջանէն իսկ՝ իրր Հնչակեան գործնապէս մասնակցած, յետոյ՝ զուտ ազգայնական կուսակցութեան կապուած եռանդուն գործիչ՝ տարիներով, պատերազմին կարեւոր առաքելութեամբ մը կուլկաս գացած ու Վանի ինքնապաշտպանութեան համար Փոխարքայէն ղէնք ու ռազմամթերք ուղած, յետոյ Վան գացած եւ ինքնապաշտպանութեան կոխներուն մէջ իր քաջ ու անձնուէր զինուորի բաժինն ունեցած, ատկից առաջ՝ Եզիպոսոս, պատերազմէն յետոյ Ամերիկա՝ իրր կուսակցական գործիչ, իրր պայքարող հրապարակագիր, իրր հրապառ հայրենասէր, ան իր բոլոր ուժերը նուիրած է ազգային շահերու պաշտպանութեան: Ռիւմբնա գացած միջոցիս է որ անձամբ ճանչցայ զինքը. այդ թանկագին հայրենասէրը ամենէն համեստ ու խոնարհ մարդն էր, երբեք իր անձնական շահը չմտածող, միշտ ազգատ, միշտ տէրփիչ, հանրային գործով միշտ դրաւուած, ծառայելու տենդէն ու հրայրքէն մշտապէս բռնուած եւ անով երջանիկ: Ամենախորին սիրոյ, խանդաղատանքի ու յարգանքի ինչքա՞ն ազուոր տողեր նուիրեցին այդ դմալիւի գէմքին՝ Պայքարի խմբագիրը Մեսիանեան, Ա. Նազար՝ իր ընդարձակ յօդուածաշարքին մէջ (1), Թէքէ-

1) Ա. Նազար՝ Շաւարշին նուիրուած յօդուածին մէջ սխալած է ըսելով թէ «Զօպանեան ընտանիքէն... ան մակնունք կանուխէն հայերէնի փոխած եւ ըրած է Հովիւեան»: Մեր ընտանիքին բուն անունը, հին անունը՝ Հովիւեան, աւելի ճիշդ՝ Հովուեանց է (հիմնադիր Հովիւ ամիրայի մը անունով). մէկ ճիւղը որուն կը պատկանէր իմ հայրս, անունը բուրբերէնի քարգմանած եւ ըրած է Զօպան օղլու կամ Զօպանեան. այդ ճիւղին կը պատկանէին նաեւ տիկին Գաբրիէլ Նորատունկեան, Պ. Գուրեանի գործերը հրատարակող Գէորգ Զօպանեան. այդ ճիւղին կը պատկանի եւ տիկին Աւետիսեան (Անայիս):

եան Արեւի իր յօդուածին մէջ, եւ այլք: Յանկալի կը գտնեմ որ իր ընկերները գրքոյկի մը մէջ ամփոփեն իր մահուան առթիւ երեւցած յօդուածները: Ես հպարտ եմ պատկանելուս համար Ակնայ այն հին դերդաստանին որ ատենով վեհօղի մեկենաս Մկրտիչ ամիրա ձէգայիրլեանը տուած է մեր ազգին եւ մեր օրերուն այս համակ լոյսով կազմուած հայրենասէր գործիչի պաշտելի դէմքը շնորհեց մեր ժողովուրդին:

✓ ՏԻԿԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՈՐԳԵԱՆ. — Այս ընտիր Հայուհին որ կը մեռնի վաղաժամօրէն, կը թողու միակ դիրք մը, «Վիշապների Աշխարհում» տիտղոսով ընդարձակ վէպի մը առաջին հատորը: Այդ հատորին երեւումէն առաջ, ես օր մը այցելութիւնն ընդունեմ էի այդ շնորհալի տիկնոջ, որ ինծի պարզեց ամբողջական ծրագիրն ընդարձակ վէպին զոր մասամբ արդէն գրած էր եւ զոր մտադիր էր աւարտել: Այդ վէպը պիտի սկսէր կովկասեան Հայաստանի մէջ իր մանկութեան յիշատակներէն, պիտի ցոյցնէր նախապատերազմեան հայ ազատագրական պայքարի եւ պատերազմի ատեն Հայկական դիւցազնութեան եւ մարտիրոսութեան գէպերը եւ պիտի հասնէր մինչեւ ներկայ Սորհրդային Հայաստանի փուլը, որու հանդէպ այդ հայրենասէր հոգին՝ ունէր, ինչպէս մենք, իր վերապահումներով հանդերձ, խանդաղատանքի եւ նուիրումի մղումներ՝ իրբեւ մեր վերականգնած հայրենիքի կեանքին ու քնաշրջութեան մէկ կարեւոր շրջանին: Այդ վէպին մէկ մասին Փրանսերէն թարգմանութիւնն ալ հրատարակած էր արդէն ձախակողմեան ուղղութեամբ ամսագրի մը մէջ: Իր ամուսինը, մարքսեան վարդապետութեան յարած գերմանացի գիտուն մըն էր: Այդ կիներ, իր ամբողջ անձէն արտաշնչուող ազնուութեամբ, մաքրութեամբ, վճիտ խանդավառութեամբ, եւ իր գործով, իմացականութեամբ լի ու բնորոշօրէն «Հայկական» աշգրտով հմայած էր զիս: Իր մահուանէն յետոյ երեւցած յօդուածներէն իմացայ որ ան, դեռատի օրիորդ՝ պատերազմի միջոցին, կամաւոր դրուած էր Կովկասի ճակատը կոռուող գունդերուն մէջ եւ իբր գի-

նուոր մասնակցած էր կռիւներուն...: Նորութիւն էր այդ ինծի համար, բայց չզարմացայ այդ մանրամասնութիւնն իմանալով. անոր նաշուածքին եւ խօսուածքին մէջ կար արտասովոր կրակ մը, որ սպասել կուտար այդ էակէն բացառիկ ղեղեցկութեամբ ժեսթեր:

«Վիշապների Աշխարհում» վէպի առաջին հատորին մէջ՝ ան երեւան կը բերէր խոր ու քնքուշ զգայնութիւն մը, հայրենիքի երկիւղած սիրոյ ու քաջութեան պաշտումի պարզ, բայց որտաղին, հրապոյրով լի, անձնական նօթով մը թրթռուն արտայայտութիւն մը: Լսեցի թէ այդ վէպին երկրորդ հատորին ձեռագիրն ալ լրացուցած էր ան եւ երրորդը գրելու վրայ էր, երբ մահը յանկարծ եկեր է կասեցնել այդ ոսկի սիրտը: Երանի՜ թէ գտնուէին բարեկամներ որ գէթ այդ վէպի երկրորդ մասին ձեռագիրը հրատարակէին:

ՅԵՇԱՏԱԿՆԵՐ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԲԱՐԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷՆ. — Բարգէն Ա. կիլիկեան աթոռակից կաթողիկոսին վրայ, զոր կորսնցուցինք անցեալ տարի, Անահիտի եօթներորդ տարեշրջանի 4 - 5 թիւին մէջ գրած եմ: Անկից յետոյ, Անթիլեասի Կաթողիկոսարանի պաշտօնաթերթ Հասկին, որուն հիմնադիրն ու խմբագիրը ինքն իսկ Բարգէն կաթողիկոսն էր, — այժմեան խմբագրութեան կողմէ՜ Պ. Բիւզանդ Եղիսեան նամակով մը խնդրեց ինձմէ ողբացեալ մեծ բանասէրէն ու մեծ եկեղեցականէն ունեցած անձնական յիշատակներս գրի առնել ու իրեն գրկել Հասկին մէջ հրատարակուելու համար՝ այնտեղ արդէն իսկ երեւալու վրայ եղող կենսագրական յօդուածաշարքի մը կողքին: Ոոստացայ, եւ այս խճողուած կեանքիս մէջ՝ անկարող եղայ խոստումս կատարելու: Ատոր խցի խայթն ունիմ: Բարգէն սրբազանը իմ ամենասիրելի բարեկամներէս մէկը եղած է եւ անկից ունեցած յիշատակներս թանկադին են՝ եթէ ոչ բաղձաթիւ: Թէեւ քիչ անդամ իրարու մօտ գտնուած ըլլանք, թղթակցութեամբ, սրտակցութեամբ՝ իրարու շատ մօտ եղած ենք միշտ: Չբաղձանցս բաղձութիւնն է որ դժբաղդարար արգելք եղաւ այդ ա՛յնքան հաճելի նիւթին վրայ գրելու այն երկար ու մանրամասն

յողուածը զոր Պ. Եղիաեան կ'ուզէր ինձմէ: Բայց մեղքս մասամբ քաւելու, խղճի խայթո որոշ չափով մեղմացնելու համար, կ'ուզեմ գէթ հոս ուրուագծել այդ յիշատակներէն մէկ քանին, որոնց մին մանաւանդ ամենէն մեծարժէքներէն մէկն է իմ կեանքիս:

1908ի Մեկտեմբերին, համիտեան բեթիմի տապալումէն եւ օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն մէկ քանի ամիս յետոյ, երբ Պոլիս գացի՝ 5-6 շաբաթ ծննդավայրիս մէջ անցրնելու, այդ առթիւ է որ հոն անձնապէս ճանչցայ Բարդէն Կիւլէսէրեան վարդապետը: Անունով իրար կը ճանչնայինք շատոնց, նոյն իսկ այն օրերէն՝ երբ ես նոր ելած էի Կեդրոնականէն եւ ան Արմաշու դպրեմանքէն. Եղիշէի մասին Հանդէս Ամսօրեայի մէջ եւ յետոյ հատորի ձեւով լոյս տեսած ընդարձակ քննական ուսումնասիրութեան մասին Անահիտի քրոնիկներէն մէկուն մէջ գրեր էի այն բոլոր գովեստով որուն արժանի էր այդ լուրջ գիտնականի աշխատութիւնը, եւ իրմէ ստացեր էի արդէն սիրայիր նամակներ, բայց զեռ իրարու չէինք հանդիպած: Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին մէջ էր՝ կամ Ազգ. Ժողովի մէկ նիստին՝ որ առաջին անգամ զինք տեսայ, եւ երկուքս ալ զգացինք որ արդէն շատոնց մենք մտերիմ բարեկամներ էինք: Այնուհետեւ, մէկէ աւելի անգամներ տեսանք իրար եւ մեզի սիրելի նիւթերու վրայ երկարօրէն խօսակցեցանք: Արդ, օր մը որ Դուբեան սրբազանը, այդ միջոցին պատրիարքական տեղապահ, զիս հրաւիրած էր իրիկունը երթալ իր Գատըքէօյի տան մէջ իրեն հիւր ըլլալ, Բարդէն վարդապետը, որ նոյն շոգենաւուն մէջ էր մեզի հետ, յանկարծ դարձաւ ինծի ու մեր ընթացիկ խօսակցութիւնն ընդմիջելով, «Ի՞նչ տըլլայի պէս տեղը հանդարտ նստեր ես՝ ձայն չես հաներ, ըսաւ կատակով, ամէն մարդ ոտքի է ելեր կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր անուանուելու համար, դուն ինչո՞ւ թեկնածութիւնդ չես զնեւ, դուն որ, եւն., եւն. (բարեկամական խօսքեր զոր հոս յիշատակել անպատեհ կը համարիմ): Արդարեւ քառասունի մօտ անձնաւորութիւններ, Պոլսէն ու գաւառներէն, օգտուելով այդ բոպէի թայտտու պայմաններէն, արդէն անուանուել էին կամ ջա-

նալու վրայ էին անուանուիլ պատգամաւոր կաթողիկոսական ընտրութեան: Անշուշտ խորապէս կը փափաքէի ես ինքս ալ ըլլալ այդ պատգամաւորներէն մին եւ այդ առթիւ տեսնել Հայաստանը, որուն ո եւ է մէկ մասը զեւ երբեք տեսած չէի. բայց կեանքիս մէջ ո եւ է պաշտօնի թեկնածու չէի եղած, եւ այդ օրերուն չէ որ պիտի փոխէի ապրելու եղանակս: «Փափաքը չէ որ կը պակսի ինծի, պատասխանեցի Բարդէն վարդապետին. բայց ինծի չ'իյնար զիս առաջ քշել. եթէ այլք զիս յարմար դատեն այսպիսի կարեւոր դործի մը, ես չեմ որ պիտի խուսափիմ այդպիսի պարտականութեան մը կատարումէն:» Այն ատեն Դուբեան սրբազանը, որ ինծի համար եղբայրական բարեկամութիւն մը ունէր վաղուց, իր քաղցր ժպտովն ըսաւ ինծի. «Բարդէն վարդապետը իրաւունք ունի. ի՞նչպէս չ'մտածեցի ես ինքս. դուն վաղը Պատրիարքարան եկուր, այդ դործը ես կը կարգադրեմ»: Հետեւեալ օրը գացի Պատրիարքարան, եւ Դուբեան սրբազանը ըսաւ ինծի. «Արդէն հեռագրեցի Շապին-Քարահիսար, թելադրելով որ այնտեղի թեմը, որ զեռ իր պատգամաւորը չէ ընտրած քեզ անուանէ պատգամաւոր»: Քանի մը օր յետոյ երբ նորէն գացի Պատրիարքարան, պատասխանը եկած էր արդէն. Անդրանիկի ծննդավայրին քաջարի Հայութիւնը ինծի մեծ պատիւն ըրած էր ամենաջերմ ընդունելութիւն մ'ընելու Դուբեան սրբազանի առաջարկին: Դիպուածն ուղեց որ այդ միջոցին ուր Պատրիարքարանը կը գրտնուէի, Մուշի մեծանուն առաջնորդը, Ներսէս եպիսկոպոս Խարախանեան, որ, երուսաղէմի աքսորէն նոր Պոլիս եկած էր, նոյնպէս հոն ըլլար. ան ալ անունով միայն ու թղթակցութեամբ՝ կը ճանչնայի. որքան ատեն որ ինքն ու Իգմիրլեան նախկին պատրիարքը երուսաղէմի վանքը աքսորուածներ կը մնային Համիտի հրամանով, երկուքին ալ Անահիտ կը զրկէի իրր յարգանքի արտայայտութիւն: «Ես ալ քեզ Մուշի պատգամաւոր կ'անուանեմ» ըսաւ ինծի Խարախանեան սրբազանը: «Բայց ատեն կա՞յ մինչեւ Մուշ գրելու կամ հեռագրելու եւ պատասխան ստանալու, հարցուցի: «Պէտք չկայ ո՛չ նամակի ո՛չ հեռագրի, ըսաւ Խարախանեան սրբազանը, գիտեմ որ իմ Ժողո-

վուրդս սիրով կ'ընդունի իմ աշխարհի մէկ կարգադրութիւնս:» Եւ ահա ինչպէս, շնորհիւ Բարդէն վարդապետին՝ երկու ղիւցաղնական հայ համայնքներու իրր պատգամաւոր ելայ Պոլսէն եւ քառասուն հոգինոց այն պատմական կարաւանին հետ, որուն ղլխաւոր ղէմքերէն էին նաեւ անշուշտ Խարախանեան եպիսկոպոսն ու Բարդէն վարդապետը, ինչպէս եւ Թորգոմ վարդապետ Գուշակեան, Մինաս Զերազ, ու մէկէ աւելի կրօնական եւ աշխարհական ծանօթ ղէմքեր որ յետոյ 1915ին նահատակուեցան, (Պսակ վարդապետ, Սատեթեան վարդապետ, Մելքոն Կլարճեան, Տօբթ. Տաղաւարեան եւն.), զացի Կովկաս, մասնակցեցայ Իգմիրլեան կաթողիկոսի ընտրութեան, եւ Հայաստանը տեսնելու, քանի մը շարաթ էջմիածին մնալու, շարաթ մը Երեւան ապրելու, Մայր-Աթոռի ձեռագիրներուն մէջ պրպտումներ կատարելու, յետոյ Թիֆլիսի եւ Բաղուի հայ մտաւորականութեան մօտ քանի մը ամիս անցընելու անդուական եւ անմոռանալի հրճուանքն ունեցայ: Այդ ժամանակամիջոցին ուր Բարդէն վարդապետի հետ միասին մնացի էջմիածին եւ քիչ մը ստեն Թիֆլիս, աւելի մօտէն ճանչցայ ծրագիրներով միշտ բեռնաւոր ուղեղով հնարամիտ ու շինարար, անխոնջ ու անվհատ մշտնջան դործիչի իր նկարագիրը: Այդ պահուն, իր ղլխաւոր երազն էր իր ծննդավայր Այնթապի մէջ Կիլիկեան ձեմարան մը հիմնելու համար մեկենաս մը կամ մեկենասներու խումբ մը գտնելը: Ատոր աշխատեցաւ Կովկաս զրտնուած միջոցին: Իր ջանքերը լիակատար յաջողութիւն պիտի ունենային յետագային:

Քանի մը տարի յետոյ, զարձեալ զացած էր Կովկաս Իգմիրլեանի մահուընէն յետոյ կաթողիկոսական ընտրութեան (երբ Սուրենեան սրբազան ընտրուեցաւ հայրապետ) եւ զարձաւ Պոլիս ինքն իսկ եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ յետոյ: Այդ անդամուն ալ նոյն նպատակին համար աշխատած եւ որոշ խոստումներ ստացած էր, որով եւ ստեն մը ետքը զնաց Այնթապ եւ հիմնեց իր փափաքած ու ծրագրած Կիլիկեան ձեմարանը: 1914ին եկաւ Փարիզ, հիւանդ, եւ ահա յանկարծ պայթեցաւ ահաւոր պատերազմը, և Բարդէն ս., անկարող այլևս Այնթապ վերադառնալու, ստիպուեցաւ երթալ Ամերիկա,

ուր հասնելէն քիչ յետոյ՝ հիւանդութիւնը ծանրացաւ, եւ ստիպուեցան զինք ենթարկել վիրաբուժական դործողութեան մը որ բարեբաղդաբար յաջողեցաւ եւ զինք ազատեց հիւանդկախ տառապաղին վիճակէ մը, ու նոյն իսկ մահուան վտանգէն: Ամերիկա մնաց ամբողջ պատերազմի ընթացքին եւ պատերազմէն ետքն ալ բաւական տարիներ, ու զանազան ձեւերով դործեց հոն յօգուտ դադութիւն, յօգուտ հայ եկեղեցւոյ եւ հայ ազգին եւ յօգուտ հայ բանասիրութեան: Փարիզէն մեկնելէն առաջ, որոշուեցաւ որ տեղւոյս Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պատերազմի դաշտին վրայ արդէն իսկ ինկած Փրանսացի եւ հայ զինուորներուն հոգւոյն հանդստեան համար հանդիսաւոր պատարազ մատուցուի, պատարազւորն ըլլայ Բարդէն սրբազանը, եւ Փրանսական իշխանութեանց ներկայացուցիչներ հրաւիրուին եւ պատարազւորը իր աւուր պատշաճի քարոզին Փրանսերէն թարգմանութիւնը կարդայ: Այդպէս ալ եղաւ, Փրանսական Հանրապետութեան նախագահին, վարչապետին, արտ. դործ. նախարարին, պատերազմական նախարարին, Փարիզի զինուորական կառավարիչին, ինչպէս եւ փարիզեան մամուլին ներկայացուցիչները եւ այլ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններ եկան ներկայ ըլլալ պատարազին, եւ պատարազւոր Բարդէն սրբազան կարգաց այդ առթիւ իր շարադրած մէկ գեղեցիկ ճառին Փրանսերէն թարգմանութիւնը դոր ես կատարեր էի: Ատիկա շատ լաւ տպաւորութիւն դործեց ներկայ եղող Փրանսացի անձնաւորութիւններուն վրայ, ու Փրանսական քանի մը կարեւոր թերթեր համակրանքով յիշատակեցին Փարիզի Հայոց այս սրտազին վերաբերումը եւ հայ եպիսկոպոսին Փրանսերէն յուզիչ քարոզը: Երբ զինադադարի շրջանին, Դուբեան եղիշ սրբազանը Փարիզ եկաւ Ազգային Պատուիրակութեան հրաւիրած առաջին համագումարին մասնակցելու, համագումարին աւարտումէն յետոյ՝ ցանկալի գտանք որ մեր եկեղեցւոյն մէջ հոգեհանգստեան պատարազ մը մատուցուի յոյն եւ հայ հերոսական ու մարտիրոսական մեռելներուն յիշատակին նուիրուած. Դուբեան սրբազանէն խնդրեցինք պատարազել, եւ որովհետեւ մտադիր էինք հրաւիրել Պ. Վենիզելոսը եւ Փարիզ գտնուող բոլոր յոյն նախարարները,

յոյն դեսպանը եւ այլ յոյն պաշտօնական անձնաւորութիւնները ու յոյն մամուլի ներկայացուցիչներ՝ ներկայ դառնալու այս պատարագին, խնդրեցի սրբազանէն որ հաճէր իր խօսակիք քարոզը շարադրել եւ ես թարգմանէի զայն Փրանսերէն եւ այդ օրը կարդար այդ Փրանսերէն քարոզը, վասնզի հայերէն քարոզ մը անհասկանալի մնալով մեր հիւրերուն, կրնար ձանձրացնել զանոնք: Գործնական ոգին, տրամաբանական ճկունութիւնը, հայկական դատի շահերուն տեսակէտով բոլորէի պահանջին բմբռնումը, զոր Բարզէն սրբազան ցոյց տուած էր, Դուրեան սրբազանի քով չդառնաք այդ առթիւ. ան կառչած մնաց աւանդաւոր հայ կրօնաւորի ըմբռնումներուն. — «Հայ եկեղեցիի բեմէն տրուած քարոզը գրաւոր չի կրնար ըլլալ, ըսաւ. իսկ Փրանսերէն գրուած քարոզ մը կարդալ, բոլորովին անյարմար է. քարոզը եւ պատարագը իրենց վեհութիւնը կը կորսնցնեն: Ես հայերէն կ'արտասանեմ քարոզս եւ երբեմն յունարէն բառեր կը խառնեմ հայերէնին...»: Այդպէս ալ ըրաւ, եւ 8-10 յունարէն բառերը, որոնցմով կ'իտուածադարձեց իր ժամ մը տեւող հայերէն քարոզը, չյաջողեցան անշուշտ փարատել տաղտուկը զոր զգացին երեսունի չափ յոյն անձնաւորութիւնները որ ներկայ էին պատարագին:

Դուրեան եղիչէ սրբազանը շատ մեծ մտաւորական մըն էր, հոյակապ ուսուցիչ, հմուտ բանասէր, վեհաշունչ բանաստեղծ, խորախոհ քարոզիչ, բայց Բարզէն սրբազան խոհուն ու բեղուն մտաւորական մը ըլլալէն զատ՝ գործունէութեան մարդ ալ էր:

Ան մօտ տասը տարի մնաց Ամերիկա, ուր հետամուտ չեղաւ առաջնորդական պաշտօնի, այլ շատացաւ ծառայելով — եւ ինչպէս միշտ փայլուն արդիւնքով — իր քարոզիչ, իր բեկեղեցական-ազգային գործիչ, իր գրող-բանասէր-հրապարակագիր, հրատարակեց Տարնս պարբերաթերթը:

Մեծ պարտքը զոր ունէի իրեն հանդէպ՝ իմ առաջին անգամ Հայաստան երթալուս պատճառ եղած ըլլալուն համար, ուղեցի գէթ փոքր չափով մը հատուցանել իրեն 1921ին՝ երբ առիթը ներկայացաւ:

Այդ միջոցին Երուսաղէմ կը գտնուէի, ա-

ւարտելէ յետոյ կիլիկեան առաքելութիւնը զոր Ազգ. Պատուիրակութիւնը ինծի յանձնած էր: Դուրեան սրբազանի պատրիարք ընտրուելովը այդ ազգային մեծ հաստատութեան տարիներէ ի վեր ունեցած պառակտում, անտէր, անդեկ վիճակին վերջ տրուելուն իմ համեստ ուժերուս ներածին չափ օգնեւ էի: Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան կողմէ Դուրեան սրբազանի զրեթէ միաձայնութեամբ պատրիարք ընտրուելէն յետոյ, խորհեցայ թէ այն ծանր ու բարդ գործին համար որ կար կատարելիք, եթէ ան բարեբաղդարար պիտի ունենար թանկագին աշակցութիւնը Մեսրոպ Նշանեան վարդապետին եւ Դաւիթ վարդապետին պէս (որ դեռ զոհ չէր գացած յիմարի մը դանակին) փորձառու, հմուտ վարչական ուժերու եւ զարգացած միտքերու, ազգասէր վանականներու, ինչպէս եւ Աղաւնունի սրբազանի եւ Մատթէոս վարդապետի եւ դեռ ուրիշ քանի մը մտաւորական կամ վարչական կարողութիւններ ներկայացնող եկեղեցականներու, անոր կարեւոր աշխատակցութիւն մը պիտի կարենար բերել նաեւ Բարզէն սրբազանը՝ եթէ զար միանալ այդ խումբին եւ իր ուսուցչի, գրողի եւ գործիչի յատկութիւնները դնէր նորընտիր պատրիարքին տրամադրութեան տակ: Սիւնն պաշտօնաթերթին ընդլայնումը ու ճոխացումը, ժառանգաւորաց Վարժարանին ամուր հիմերու վրայ վերահաստատումը եւ արագ ուռճացումն ու զօրացումը առով պիտի դիւրանային, եւ Բարզէն սրբազանն ալ իր մեծ կարողութիւնները կիրարկելու, փայլեցնելու աւելի նպաստաւոր միջավայր մը պիտի գտնէր քան ինչ որ ունէր Ամերիկայի իր անպաշտօն գործունէութեան մէջ: Յայտնեցի այս մտածումս Դուրեան պատրիարքին որ խորին համակրութեամբ ընդունեցաւ զայն. իր արտօնութեամբ այդ մասին գրեցի Բարզէն սրբազանին, ուղղելով անոր հարցում մը որուն վստահ էի թէ պատասխանը հաստատական պիտի ըլլար: Այդ փափաքը զոր ունեցած էի, իրականացաւ քանի մը տարի յետոյ. Բարզէն սրբազան զրեց ուղղակի Դուրեան պատրիարքին, այս վերջինը պաշտօնապէս հրաւիրեց զայն իր ուսուցիչ ժառանգաւորաց Վարժարանի զալ գործակցիլ իրեն, եւ Բարզէն սրբազան Պատրիկ եւ Յարութիւն Կիւլպէնկ-

եան ազգասէր մեկենասներուն նիւթական օգնութեամբ ժառանգաւորաց Վարժարանի հնգամեայ պիւտճէն ապահովելէ եւ Ամերիկայի Եպիսկոպոսական Եկեղեցիէն ալ անգլիերէնի ամերիկացի ուսուցչի մը թոշակը ձեռք բերելէ յետոյ, եկաւ Երուսաղէմ, եւ ամէն ոք զիտէ թէ ի՞նչ արդիւնաւոր դեր կատարեց հոն, մինչեւ այն վայրկեանը ուր, Դուբեան պատրիարքի մահէն յետոյ, կիլիկեան վտարանդի Աթոռին ալեւոր եւ իմաստուն դահակալը, Սահակ Բ., զինքը կանչեց Անթիլեաս եւ զինք օծեց աթոռակիր կաթողիկոս՝ միեւնոյն կրօնական — ազգային — դրական — ուսուցչական գործը այդ նոյնքան եւ թերեւ իսկ աւելի կարեւոր շրջանակին մէջ կատարելու համար:

ՄԱՀ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՐԻՖԵԱՆԻ. — Քրոնիկիս այս առաջին մասն ամբողջութեամբ գրած էի եւ շարուած էր արդէն, երբ լրագիրներէն իմացայ Յովհաննէս Զարիֆեանի մահուան գոյժը որ կ'աւելցնէ ծանր սուգ մը հետզհետէ մեր վրայ խուժող սուգերուն վրայ: Սքանչելի հայ արուեստագէտ մըն է, մեր ազգային բեմին ամենէն խորունկ դերասաններէն մին, որ կը կորսնցնենք: 1908-1909ի ձմեռը Թիֆլիսի մէջ զինք առաջին անգամ բեմի վրայ տեսայ Յո երթասի մէջ, դեռ շատ երիտասարդ, քիչ ծանօթ, եւ իր զգայուն բնական խաղացուածքը, իր քնարական սրտառուչ առողջանութիւնը զիս հմայեցին եւ ինծի տուին յայտնութիւնը նոր երեւան եկող անձնադրոյժ տաղանդի մը: Մեծ համբաւը որուն տիրացաւ յետոյ ամբողջ Կովկասի մէջ եւ Կովկասէն ալ դուրս, եկաւ արդարացնել իմ առաջին տպաւորութիւնս: Փարիզի մէջ, պատերազմէն տարիներ յետոյ երբ եկաւ մնալ ատեն մը, Թայֆունի եւ ուրիշ խաղերու մէջ ան մեղի գեղարուեստական բարձր վայելքի ժամեր անցընել տուաւ իր անկեղծ ու

տաք խաղացուածքով ուր բնական ոտմանթիզմ մը եւ նուրբ իրապաշտութիւն մը կը միանային: Օտէոն Ազգային Թատրոնի տնօրէնութեան ինչպէս եւ Արտաքին Գործոց եւ Հանրային Կրթութեան նախարարութեանց մօտ զիմումներ ընելով արտօնութիւն ստացած էի որ մեր մեծատաղանդ արուեստագէտը Համլէթ խաղար հոն՝ փարիզահայ դերասաններու եւ սիրողներու խումբով մը զոր ինք պիտի կազմէր ու մարզէր, եւ ես վստահ էի որ այդ խրդճամիտ եւ բարձրօրէն օթողած դերասանը պիտի գիտնար Համլէթի դերը սքանչելի կերպով մարմնաւորել եւ պիտի գիտնար նաեւ հարկ եղած չափով լաւ մարզել միւս դերակատարները, որպէս զի պատուաբեր ձեւով մը զինքը պաշարէին, եւ հայերէն լեզուով Ֆրանսայի երկրորդ ազգային թատրոնին մէջ Համլէթի այդ ներկայացումը՝ պատմական երեկոյ մը պիտի ըլլար փարիզահայ գաղութին եւ հայ ժողովուրդին համար: Բայց դտնուեցաւ Հայ մը — դերասան — որ զնաց Օտէոնի տնօրէն Պ. Ապրամին միտքը պղտորել «այդ անվարժ սիրողներով կազմուելիք խումբը անկարող է Համլէթ խաղալ» ըսելով, ու մեր ծրագիրը ջուրն ինկաւ, ինչ որ արդար կատաղութիւն մը պատճառեց Զարիֆեանին եւ խոր վիշտ ինծի:

Թէ՛ Ամերիկա գտնուած միջոցիս, երբ անձնական ծանօթութիւնն ունեցայ Զարիֆեանին (եւ ի՞նչքան անգամ իրարու հանդիպած եւ քաղցր ժամեր անցուցած ենք Պ. եւ Տիկին Զուլալեանի համակրելի տան մէջ), եւ թէ՛ Փարիզ, ուր իր անցուցած բազմաթիւ ամիսներու միջոցին յաճախ կը տեսնէի զինքը, շատ սիրալիր, կրնամ ըսել մտերմական, նոյն իսկ եղբայրական, բարեկամութիւն մըն է որ զիս կապեց անոր: Ամենախորին ցաւ մըն է ինծի համար մտածել որ այդ մեծ արուեստագէտը եւ այդ շատ սիրելի բարեկամը այլ եւս երբեք պիտի չկրնամ տեսնել:

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արտասահմանի մէջ ներկայ տարուան ընթացքին երեւցած հայերէն հրատարակութիւնները բազմաթիւ չեղան եւ անոնց մէջ քիչ են իրական արժէք մը ներկայացնողները:

Սիրուն գրքոյկ մը, Թորոս Աղատեանի «Ժամանակակից Դէմքեր» շարքին Ա. Թիւն է, նուիրուած Զապէլ եւ Հրանտ Ասատուր գրական բազմադիւն եւ ողբացեալ բաժնիին: Այս գրքոյկը, որ վեցերորդ հրատարակութիւնն է «Մշակոյթ» գրատան — որու հիմնադիր-տնօրէնն ալ Թ. Աղատեանն է, — իսկապէս շահեկան է: Տիկին Սիպիլի եւ Հրանտ Ասատուրի կեանքն ու գործը ամփոփ ու խտացեալ պատկերացումով մը եւ մեկնաբանումով մը ներկայացուած է հոն՝ դանոնք մօտէն ճանչցած, անոնց գործունէութեան բոլոր ձեւերուն ու արդիւնքներուն քաջատեղեակ՝ աղնիւ ու խանդավառ գրողի մը տեսութեամբ: Թերեւս այդ ոգեւորութիւնը որով ան այդ երկու տոհմիկ ու բեղուն դէմքերը կը նկարագրէ ու կը տարփողէ, քիչ մը չափազանցութեան կ'երթայ մերթ, բայց ի՞նչքան բնական ու զեղեցիկ կը գտնեմ այդ ոգեւորութիւնը, նոյն իսկ իր չափազանցութեան մէջ, երիտասարդ գրողի մը կողմէ՝ հին սերունդէն — մանաւանդ Մասիս - Հայրենիքի խումբէն — Պոլիս մնացած այդ երկու վարպետներուն հանդէպ, որոնք հակառակ բոլոր մերթնեւումն ու վիճակափոխութեանց՝ խաբստուած մնացին իրենց բնիկ միջավայրին մէջ, իրենց ժողովուրդին ծոցը, ու իրր գրող եւ իրր ուսուցիչ շարունակեցին անոր ազգային մշակոյթը հայ մտաւոր կեանքին հետզհետէ աննպաստ դարձող այդ միջավայրին մէջ վառ պահելու եւ այնտեղ ծլող հայ նոր սերունդը նախորդ սերունդներուն հետ ցեղային մշակոյթի սիրոյն խորունկ կապովը զօղելու աշխատիլ: Ի՞նչքան սրտաշարժ է եւ աղուոր՝ Սիպիլի բազմաթիւ աշակերտութիւններու եւ երկսեռ յարգողներու անոր հուսկ ցաւագին հիւանդութեան շրջանին եւ յորելեանի օրերուն անոր հանդէպ ցոյց տուած խորին ակնածանքն ու սէրը, զոր տպաւորիչ տողերով կ'ողէ Աղատեան, որ նոյնպէս յուզիչ էջերու

մէջ կ'ուրուագծէ երբեմնի առուգազեղ չէնչող երիտասարդ Հրանտ Ասատուրին վերջին տարիներու ջղագար առանձնացեալ կեանքը, որուն մէջ Դիմաստուերներու համակրելի գրադէտը իր ամուսնոյն ու սիրելի գաւկին մէջտեղը եւ քանի մը մտերիմ բարեկամներ միայն մերթ տեսնելով՝ ինքզինքը քաշկուտեր է, եւ այդ վիճակին մէջ ալ շարունակեր է նորէն աշխատիլ եւ արտադրել շահեկան գործեր, որոնք, ոմանք աւարտած, ոմանք կիսաւարտ, մասամբ միայն տպուած են կամ բոլորովին անտիպ կը մնան:

Աղատեան սրտալից տողերու մէջ կը պատկերացնէ նաեւ կենսախայտ մշտաշարժ Սիպիլին կաթուածէն յետոյ անշարժութեան եւ ամլութեան դատապարտուած տառապալին կեանքը, զոր քաղցրացուցած են իր երկու գաւակներուն զուրգուրանքն ու Պոլսոյ ամբողջ Հայութեան յարգանքն ու գործովը, ինչպէս եւ հաճոյքը զոր ան զգացած է լսելով իր յորելեանին առթիւ մէկէ աւելի գաղութներու մէջ կատարուած տօնակատարութիւնները, եւ մեծ գոհունակութիւնն ունենալով դիտնալու թէ Խ. Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ պետական հրատարակչականը որոշած է իր քերթուածներու հաւաքածուին նոր տպագրութիւն մը հրապարակ հանել: Ի վերջոյ, Աղատեան կ'ողէ աղեխարշ տեսարանը Հրանտ եւ Զապէլ Ասատուրի գաւկին՝ քնքուշ էմմային՝ ինքնատպանութեանը, երբ իր մօրը մահուան ցաւին չդիմանալով՝ այդ զեղեցիկ ծաղկահասակ աղջիկը ինքզինքը կը նետէ տանը պատուհանէն վար ու՝ ջախջախուած՝ քանի մը շարաթ ահեղ տանջանքներու մէջ գալարուելէ յետոյ՝ կ'երթայ զերեզմանին մէջ իր սիրելի մօրն ու հօրը միանալ:

Աղատեան, որ ինքն իսկ պատճառ եղաւ Սիպիլի բանաստեղծութեանց հատորին Երեւանի մէջ ա՛յնքան սիրուն կերպով հրատարակման, մեծ աշխատանք է թափեր կարենալու համար իր այս գրքոյկին մէջ դնել Հրանտ Ասատուրի եւ Սիպիլի ոչ միայն գրքի ձեւով լոյս տեսած գործերուն ցուցակը, այլ եւ ցուցակը անոնց անտիպ մնացած գործերուն, ու նաեւ

մանրամասն ու երկար ցուցակը այն բոլոր յօդուածներուն, վիպակներուն, բանաստեղծութեանց եւ թարգմանութեանց զոր մին կամ միւսը հրատարակած են զանազան օրաթերթերու եւ հանդէսներու մէջ, — ինչ որ ցոյց կուտայ թէ երկուքն ալ կարծուածէն շատ աւելի գործ արտադրած են եւ ինչ որ պիտի զիւրացնէ օր մը անոնցմէ իւրաքանչիւրին ամբողջական երկերուն չարք մը հատորներու մէջ ամփոփումը, որ հայ նոր սերունդին վաղուան պարտականութիւններէն մին պէտք է ըլլայ: Սպասելով ատոր, Աղատեան, բաւական չհամարելով ինչ որ ցարդ ըրած է Սիպիլին դէմքը փառաւորելու համար, այս գրքոյկին մէջ կը ծանուցանէ Սիպիլի կեանքին ու գրական եւ հանրային գործունէութեան նուիրուած իր մէկ ստուար աշխատասիրութեան մօտիկ ազգագայի մը մէջ երեւումը «Մշակոյթ» հրատարակչական Տան ձեռքով:

Պ. Մինաս Թէօքէօլեան Սօփիայի մէջ հրատարակեց վերջերս «Նախերգանք» տիտղոսով հաւաքածու մը տաղաչափեալ եւ արձակ բանաստեղծութեանց: Թէօքէօլեան անծանօթ մը չէ Անահիտի ընթերցողներուն, քանի որ անոր մէկ վիպակը («Յայդածաղիկ», ստուերավէպ) կարգացին նախորդ թիւերուն մէջ եւ ներկայ թիւին մէջ ալ կը գտնեն անկից երկու քերթուած: Այդ երիտասարդ գրողը ունի ձիւրքեր ինչպէս եւ գրական որոշ հմտութիւն, եւ երբ կը ջանայ — ինչ որ զժրագոյգարար քիչ կը պատահի — պարզ ու բնական կերպով ինքզինքը արտայայտել, ինչպէս ներկայ թիւին երկու բանաստեղծութեանց մէջ, բաւական լաւ արդիւնքի կը հասնի, բայց ան ընդհանրապէս կը ձգտի դէպի «հանելուկային գրականութիւն», չփոթելով մանուածապատն ու խրթինը խորութեան հետ, եւ այս «Նախերգանք»ին կտորները մեծ մասամբ, ինչպէս եւ Անահիտի մէջ երեւցած վիպակին շատ մը հատուածները, արուեստակեալ, բռնադրօսիկ էջեր են, ուղեղի ճանկընտուք որ կրնայ մերթ զարմացնել կամ հետաքրքրական թուել, բայց յաճախ սրտնեղութիւն կը պատճառէ, որովհետեւ շատ քիչ կը գտնէք հոն սրտի ու մտքի բնական, ներգաշնակ խառնուրդը որ կը կազմէ ճշմարիտ ու մնայուն գրականութիւնը:

«Նախերգանք»ին ոտանաւոր բանաստեղծութիւններէն (ուր տեղ տեղ լաւ տողեր, սիրուն պատկերներ, յաջող հատուածներ կան, բայց ուր զժուար է գտնել մէկ հատիկ կատարեալ քերթուած), յարաբերաբար աւելի կ'արժեն արձակ բանաստեղծութիւնները. ասոնք ալ զերծ չեն այդ չորցնող արտաոգնամոլութենէն (զոր ինքնատպութեան հետ չփոթելը մեծ սխալ է), բայց ատոնց մէջ աւելի շատ կարելի է գտնել շահեկան հատուածներ, կեանքով լի կտորներ, բնականութիւն ունեցող տողեր, որոնք յուսալ կուտան որ երբ Պ. Թէօքէօլեան ինքզինքին հանդէպ ըլլայ այնքան խոտապահանջ որքան է (եւ յաճախ անարդարօրէն) որիչ երիտասարդ գրողներու հանդէպ, իր քնարը պիտի հասնի արտադրելու անարատօրէն գեղեցիկ եւ կենդանութիւնը նրբութեան միացնող երգեր:

Բովանդակութեամբ հարուստ եւ տպագրական ճոխութեամբ փայլուն դիւրք մըն է այն ստուար պատկերազարդ հատորը զոր Մ. Ղազարու Մխիթարեան Միաբանութիւնը հրապարակ հանեց քիչ օր առաջ «ի յիշատակ դարադարձի Մուրատ — Ռափայէլեան Վարժարանաց»: Այդ չքեղ հատորին մէջ կը գտնենք մանրամասն պատմութիւնը Մամուէլ Մուրատի եւ Եղուարդ Ռափայէլի Մխիթարեանց կտակած դումարներով հիմնուած վարժարաններուն եւ զանազան երկիրներու մէջ՝ զանազան փուլերու եւ շրջաններու միջոցին՝ անոնց կատարած գերին ու տուած արդիւնքներուն: Կը գտնենք հոն տեղեկութիւններ այդ վարժարաններու տեսուչներուն, ուսուցիչներուն եւ անոնցմէ ելած թաղմաթիւ ու թաղմզան աշակերտներուն մասին, որոնցմէ շատեր ուշագրաւ եւ ոմանք մեծ հայ դէմքեր եղած են: Հատորը կը պարունակէ նաեւ մերօրեայ ծանօթ գրողներու կողմէ այս առթիւ Բազմալէպի խմբագրութեան զրկուած յօդուածներ, քերթուածներ կամ նամակներ: Այդ գեղեցիկ հատորը՝ մեր ազգային մշակոյթը սիրող ամէն Հայու մատենադարանին ընտիր զարդերէն մին կրնայ կազմել:

Պ. Հրանդ Հրահան Փլովտիլի մէջ հրատարակեւ է գրքոյկ մը, «Խղճի Խայթեր» տիտ-

դոստով, հաւաքածու մը արտասահմանեան հայ կեանքէ քաղուած համեստ պատմութեան հետեւ, որոնցմէ ոմանք որոշ շահակաճութենէ մը դուրկ չեն:

Գէորգ Արքեպս. Արսլանեան Պոլսոյ մէջ ի լոյս է ընծայեր «Գեղեցիկ Ասացուածք» տիտղոսով հաւաքածու մը օտար եւ հայ հին եւ նոր յայտնի գրադէտներու, բանաստեղծներու եւ խորհողներու բնորոշ մտածմանց, որոնք մեծ մասամբ լաւ ընտրուած են:

Պ. Ե. Պտուղեան Թեոսաղոնիկէի մէջ (Աւանիկ) հրատարակել է գրքոյկ մը որ հաւաքածու մըն է մտածումներու, զոր ինքն իսկ շարադրել է՝ մերթ օտար մեծ գրողի մը մէկ Փրազը բնաբան առնելով, շատ աւելի յաճախ՝ ինքնարուխ կերպով: Այդ սեռը ամենէն դժուարներէն է, եւ անշուշտ Պ. Պտուղեան որուն մտածումներէն ոմանք հետաքրքրական են, Լա Ռոշֆուրայի կամ Շանֆորի հետ մրցելու յաւակնութիւնը չէ որ ունեցած է:

Փարիզի մէջ քիչ օր առաջ լոյս տեսաւ Ռազմիկ պարբերաթերթի «մատենաշար»-ի իբր առաջին թիւ՝ «Էջեր մեր ազատագրական պատմութենէն» տիտղոսով հատոր մը, որուն առաջին մասը՝ «Երկու տարի հայկական բանակին մէջ» դրած է տեղակալ Յովհաննէս Սահակեան եւ երկրորդ մասը՝ «Հայ Հանրապետութեան վերջալոյսին» դրած է գնդապետ Տ. Բաղդասարեան: Երկուքն ալ կը պատմեն Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին հայկական բանակի մէկ մասին (որուն մէջ կարեւոր դեր կատարած են իրենք) մղած կռիւները, 1918էն 1920, Թաթարներու դէմ, Թուրք բանակին դէմ, ու նաեւ, աւաճ, Հայերու դէմ, պոլշեփիք Հայերուն դէմ: Երկուքն ալ գրած են այս պատմութիւնը իբր զինուորականներ, որ թէեւ կը պատկանին որոշ կուսակցութեան մը, ջանացած են զէպօքու պարզաբանման, մեկնաբանման ու քննադատման մէջ ընդհանրապէս անաչառ վերաբերմունք ցոյց տալ եւ աւելի ազգային քան կուսակցական տեսակէտէ նկատել իրենք ու մարդիկը: Յովհաննէս Սահակեան, հակիրճ ու չոր տողերու մէջ պատմելէ յետոյ թէ

ինչպէս Տրդ դունդը, որուն մէջ տեղակալ էր ինքը, հրաման ստանալով քալել Ալեքսանդրապոլի վրայ ուր պոլշեփիք Հայեր ապստամբած էին Հայաստանի կառավարութեան դէմ եւ դէպի Երեւան կը յառաջանային կառավարութիւնը տապալելու համար, յաջողապէս կը գործադրէ ստացած հրամանը՝ զսպելով ապրտամբութիւնը, կ'աւելցնէ սա տողերը. «Յաղթանակ մըն էր, իրաւ, բայց իսկական յաղթանակի քաղցրութիւնն ու թովշութիւնը չունէր: Տխուր էր, տեսայ ինչպէս արեւակցի, եղօր դէմ տեղի ունեցած պայքարի ատեն յարձակման թափը կարծես կը կրկնապատկուէ: Այսպէս ենք եղած մեր անփառունակ անցեալին մէջ եւ այսպէս դեռ կը մնանք ներկային մէջ: Իրարու հանդէպ ունեցած պայքարի մէջ անխնայ, վրէժխնդիր, աններող, բայց նոյն թափը չենք պահած մեր իսկական ու օտար թըշնամիին դէմ»: Բաց ի «անփառունակ անկեալ»էն, Փրազը ամբողջ ճիշդ է դժբաղդարար եւ իր անաչառութեամբ պատիւ կը բերէ գրողին: Երկուքն ալ «օտար թշնամի»-ին, այսինքն թուրք բանակին դէմ մղուած հուսկ կռուին մէջ, որ Կարսի աղէտին յանդեպ, չեն ծածկել իրենց վերապահումները, քննադատութիւնները, հայ թէ՛ քաղաքական թէ՛ զինուորական բարձրագոյն ղեկավարութեան գործած սխալներուն մասին: Բաղդասարեան յառաջ կ'երթայ մինչեւ գրելու սա ուշադրաւ տողերը. «... Արեւմուտքի հօգորները իրենց յաղթանակի աւարը կը բաժնէին եւ հեռու էին Հայաստանի իրական օժանդակութիւն մը հասցնելէ: Եւ, ո՛վ զիպուած, այս անգամ Արեւմուտքի դէմ Ռուսաստան եւ Թուրքիա ձեռք ձեռքի կուտային եւ փոքրիկ Հայաստանը դժբաղդ կամուրջ կը դառնար անոնց բարեկամութեան ու զինակցութեան: Արդ, իրերու այս վիճակին մէջ, հնարաւոր չէ՞ր միթէ խուսափիլ հայ-թրքական պատերազմէ մը: Բնականաբար պատմութեան իրական եւ դաժան փորձը դառնօրէն կրելէ յետոյ, հիմայ շատ աւելի զիւրին է պատասխանել այդ հարցումին: Սակայն անաչառ ըլլալու համար պէտք է յայտնել որ Հայաստանի կառավարութիւնը կը քերագնահատէր թրքական ուժերը եւ կը գերագնահատէր հայկական բանակին ռազմական կարողութիւնը: Դժուար չէր նա-

խատեսել որ այս պայմաններուն մէջ հայկական նոր բանակը պիտի չկարենար չափուիլ աւելի հին, զինուորական աւանդութիւններով ու փորձառութիւնով թրծուած թրքական բանակին հետ: ... Այսպէս թէ այնպէս, հնարաւոր չեղաւ խուսափիլ նոր պատերազմէն եւ կառավարութիւնը փորձ չըրաւ «անակցութիւններով գոնէ քիչ մը ձգձգել, հասնելու համար քուրճեւոյնական պատերազմին»: (Ստորագծումները իմ կողմէս են, Ա. 2.):

Ինծի կը թուի որ անաչառ պատմաբանը օր մը պիտի վճռապէս ապացուցանէ թէ՛ այդ մեծապէս աղետաւոր պատերազմէն կարելի էր խուսափիլ եւ, փոխանակ թէ՛ քէմալական թուրք եւ թէ՛ պոլշեւիք ռուս նորակազմ ահեղ դժբութիւնը հաւասարապէս թշնամի նկատելու, վերջնոյն հետ համաձայնելով (քանի որ «Արեւմուտքի հզօրները հեռու էին Հայաստանին իրական օժանդակութիւն մը հասցնելէ»), թուրքին հետ պատերազմի ո եւ է վտանգ բոլորովին հեռացնել եւ ամբողջ կովկասեան Հայաստանը հայ ժողովուրդի ձեռքը պահել (ու թերեւս թրքահայաստանէն ալ փոքրիկ շրջան մը կցել խորհրդայնացած կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութեան յիսկատար հոգամասին): Բայց Հայաստանի կառավարութիւնը, մեծամոլութենէ բռնուած, թրքահայութեան պաշտօնական ներկայացուցիչ Աղզ. Պատուիրակութեան խորհուրդ միակ չհարցնելով, զինուորապէս չգրաւուած եւ հոգատար տէրութիւն մը չգտնող թրքահայաստանը Հայ Հանրապետեան կցուած հռչակեց (ինչ որ թուրք պետութեան դէմ քաղաքական յարձակումի մը համարժէք էր), թուրք տէրութեան ձեռքը գրանուող Օլթին զինուորապէս գրաւեց, եւ իր խորհրդարանին մէջ վարչապետ Օհանջանեանը եւ նախարար Աղբալեանը թէ՛ քէմալեան թուրքին եւ թէ՛ պոլշեւիք Ռուսին դէմ անարդական բացատրութիւններով լի սպառնալիք ճառեր արտասանեցին, յոխորտ ճառեր որոնց նմանը աշխարհիս ամենէն հզօր կայսրութեանց ղեկավարներն իսկ երբեք չեն արտասանած ուրիշ ո եւ է պետութեան դէմ («Թուրք կարմիր բարբարոսներուն, արիւնկալ ռուս պոլշեւիքներուն հետ այլ եւս բանակցիլ կարելի չէ, խօսքը զէնքինն

է»ի պէս Փրազներ...):

Այդ շահեկան գրքին երկու մասերն ալ գրուած են կենդանի ու տաք ռճով մը, որ բացի դորժին վաւերագրային արժէքէն, անոր ընթերցումը հաճելի կը դարձնէ: Լաւ է որ մեր երէկուան պատմութեան վկաներն ու դերակատարները զրեն՝ անկեղծութեամբ եւ անաչառօրէն՝ ինչ որ տեսան, կրեցին ու ըրին՝ այս կամ այն շրջանին կամ գրուագին մէջ. այսպիսի վաւերագրեր թանկագին պիտի բլլան վաղուան անկողմնակալ պատմաբանին՝ մեր ազգի վերջին կէս դարու փոթորկալից գոյութեան ճշգրիտ համապատկերը գծելը դիւրացնելու համար:

Պ. Նիկոլ Աղբալեան, բաղձամեայ յայտնի բանասէր ու գրական քննադատ, Պէյրութի մէջ սկսեւ է հրատարակել շարք մը պրակներ «Բանասէրի Յուշագիրք» ընդհանուր տիտղոսով. ստացանք արդէն Ա. եւ Բ. սրբաները՝ նուիրուած «Հայ լեզուի ձոյլ բաղաձայների» մասին տեսութեանց: «Էս յոյս չունիմ, կը գրէ, որ կարենամ յօրինել այն զիրքը մեր լեզուի մասին, որ մտադիր էի: Տարիներս անցած են, մտաւորական երկարատեւ ճիղը յոգնութիւն է բերած, եւ հին ու օտար լեզուների անաղան ծանօթութիւնս կասեցնում է վստահութիւնս: Բայց այդ չէնքի կառուցման համար տարիների ընթացքին ես տալիս եմ քարեր եւ հաւաքած եմ ատաղձ, որոնց լեզուն ես միայն կարող եմ հասկանալ: Դրանք կարող են պիտանի լինել հետագայ կառուցողներին, ուստի որոշեցի զրի առնել մտածումներս եւ լոյս ընծայել հատուածաբար: Պիտի խնդրեմ նրանց, որ առիթ կ'ունենան օգտագործելու այս քարերն ու ատաղձը՝ չմոռանան յիշատակել հաւաքողին:»

Այս բանասիրական հրատարակութիւնը իսկապէս շահեկան է, եւ ցանկալի է որ այսպիսի հարցերով հետաքրքրուող ուսումնասէր Հայերը կարդան այդ պրակները: Պրակներուն վերջին էջին վրայ Պ. Աղբալեան գրած է սա մեղմադձիկ, գրեթէ ողբերգական յայտարարութիւնը կամ կոչը. — «Յուշագրիս» նման գրութիւններ կարդացող շատ քիչ մարդ կայ

մեղանում. հազիւ մի քանի տասնեակ... Ձեւի համար նշանակած եմ մէկ ֆրանք: Ասում եմ ձեւի համար, որովհետեւ եթէ քիչ է կարգացողը, շատ աւելի քիչ է գնորդը: Ընկերներս ու բարեկամներս գիտեն իմ նիւթական կացութիւնը, գիտեն նաեւ որ այս տեսակ ծախքերի տակ մտնելու եւ հնար չունեմ: Եթէ նրանք ինձ նման այն կարծիքին լինեն, թէ Յուշագրերս կարող են պիտանի լինել մեր լեզուի քննութեան համար, կը խնդրեմ նիւթապէս օգնեն այս ձեռնարկութեան մէջ: Յուշագրերս տպագրելու եմ պրակ առ պրակ, ամէն պրակի ծախքն է մօտ 200 ֆր. 500 օրինակի համար...: Հասցէ, Collège Arménien, Wadi Abou-Djémil, 127, Beyrouth, Liban.

Կը մաղթեմ որ հայ ուսումնասէրները իրենց դրական վերաբերմունքով հերքեն Պ. Աղբալեանի յուսմանութիւնը:

Պէտք է յիշատակեմ նաեւ «Ամենուն նոր Տարեցոյցը» զոր Պ. Եղիա Յ. Տոլպաքեան սկսեց է հրատարակել Պէյրութի մէջ եւ որ կը ձգտի հանգուցեալ Թէոփիլի համբաւաւոր Տարեցոյցներուն շարունակութիւնն ըլլալու, բայց դեռ շատ աշխատանք կ'ուզէ անոնց մօտենալու համար, «Նոր Արարկիք» զրբոյկը, զոր կազմեր է Պ. Մասիս Պետրոսեան, Զէյթունի 1895ի ապրտամբութեան քաջ ղեկավարներէն մին եւ զամ Արարկիքի Ապահին որդին եւ զոր հրատարակեր է Գահիրէի մէջ Արարկիքի հայրենակցական Միութեան Գահիրէի մասնաճիւղը, զրբոյկ մը որ պատմական ու փիճակագրական տեսութիւն մը եւ Երեւանի մօտ կառուցուող Աւանի մասին նորագոյն տեղեկութիւններ կը պարունակէ, ու վերջապէս «Գրպանի Ժողովրդական Երգարան» մը, զոր հրատարակած է Գահիրէի մէջ Ռամկ. Ազատ. «Մասիս» Երիտ. Միութիւնը եւ որ հաւաքածու մըն է հայ ժողովրդական երգերու եւ հայ աղագային երգերու:

Յրանսերէն լեզուով երեւցած եւ հայ ժողովուրդի կամ Արեւելքի հետ կապ ունեցող հրատարակութիւններէն պէտք է յիշեմ Արմենակ Սազրգեանի La question de Kutahia

et de Damas ուսումնասիրութիւնը որ կարեւոր աշխատութիւն մըն է այդ երկու կեդրոններու հոշակաւոր յախճապակիներուն վերայ, եւ Փրոֆ. Ն. Աղոնցի չորս նոր ուսումնասիրութիւնները, մին, շատ շահեկան, Արայի եւ Շամիրամի աւանդալէպի մասին, Les vestiges d'un culte ancien en Arménie (Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et Slaves ի Դ. հատորէն քաղուած), եւ միւս երեքը, Byzantion հանգէսէն քաղուած եւ որ են A propos de la note de M. Lewy sur Moïse de Chorène (որուն ամբողջական թարգմանութիւնը երեւցաւ Սիմնի վերջին թիւին մէջ), Quelques noms de personnages byzantins dans une pièce du poète arabe Abu-Firas, Xe siècle, եւ L'archevêque Théophilacte et le Taronite.

Քանի որ ֆրանսերէն հրատարակութեանց վրայ է խօսքս, կ'ուզեմ յիշատակել նաեւ գորավար էտուար Պրեմոնի նոր գիրքը, Yémen et Saoudia, l'Arabie actuelle: Այս գործը Հայոց հետ կապ չունի, բայց Արեւելքի կարեւոր մէկ շրջանին ու մեծ մէկ ցեղին վրայ լուրջ ուսումնասիրութիւն մըն է մեր ազգի ջերմ բարեկամ եւ Արեւելքի գործերու մօտէն ծանօթ ֆրանսացի զինուորական զրոյի մը կողմէ, եւ իրր այդ արժանի է մեր հայրենակիցներու ուշադրութիւնը գրաւելու:

Յրանսերէն լեզուով նոր գիրք մը զոր Հայ մը գրած է եւ որ անպատուութիւն մըն է մեր ցեղին համար, Պ. Աստուր Նաւարեանի «Բանաստեղծ Սուլթանները» հատորն է՝ Քյոտ Ֆարէրի յառաջարանով: Շահան Շահնուր արդէն Ապագայի մէջ խարանեց այդ տղեղ արարքը, բայց ատիկա արժանի է աւելի խառօրէն դատափետուելու: Թէ կոտորածներէն առաջ՝ Հայ մը իրր հետաքրքրական նիւթ մը ձեռք առնէր թուրք սուլթաններու շարքին ամենէն ցալտուն եւ ինքնատիպ դէմքերը, պատկերացնէր անոնց նկարագիրը եւ ի վեր հանէր անոնցմէ ոմանց սէրը բանաստեղծութեան համար, բնիւր պիտի չունենայի — թէեւ ատոր մէջ՝ մեծամեծներ — եւ մեր հայրենիքին վրայ տիրող օտար ցեղի մը մեծամեծները — չողորթելու անախորժ տարր մը պիտի զգացուէր

և և՛ ճշմարիտ, լուրջ դրական դործ մը անհնար պիտի ըլլար աստից հանել: Բայց երբ Հայ մը, որ համբաւեան կոտորածներէն յետոյ արիւն- ունէր Սուլթանի մը վայրագութիւնը իր Les Sultanades հատորին մէջ բարկաճայթ ու տանաւորներով աղաղակած է, պատերազմի ատեն մէկ միլիոնէ աւելի Հայ փճացնող թուրք ժողովուրդին թագաւորները կ'ելլէ ներկայացնել իրր նրբազգաց, փափկաճաշակ ու քերթողաչունչ մարդիկ, այդ Սուլթաններուն զբաժ միջակ կամ աննշան տաղերն ալ իրր զեղեցիկ էջեր մէջտեղ կը դնէ ու՝ այս բոլորէն ալ շատ աւելի մեծ յանցանք՝ իր հատորին համար յառաջարան կ'ուզէ ոչ միայն թրքամոլ, այլ թուրքիոյ լուծին տակ ինկած, անոր բռնակալութենէն կեղեքուած ժողովուրդները, մասնաւորապէս Հայերն ու Յոյներն անարդող Քլոտ Ֆարելէն, ոչ մէկ չբեմեղանք կարելի է գտնել այդպիսի վարմունքի մը և զայն դատապարտելու համար ամենէն ծանր բառերը մեղմ կը թուին:

Թուրքերը՝ թալաթներու չըջանին ահաւոր եղեռնէն ի վեր՝ իրենց հատուցման պարտքը կատարելու, ոճիրը մոռցնելու համար ու և է բան մը ըրի՞ն, Քլոտ Ֆարէր իր սխալը ճանչցա՞ւ և զայն դարձանել ուղե՞ց (ինչպէս Փիէր Պրնուա ըրաւ ազնուօրէն՝ Վերֆէլի զրբին Փրանսերէն թարգմանութեան յառաջարանը գրելով). ո՛չ մին, ո՛չ միւսը. ուրեմն Հայ մը որ թուրքերը չողո՞մող այդպիսի զիրք մը կը գրէ և հայանախատ Ֆարէրի մը յառաջարանով զայն կը հրատարակէ, նոյն իսկ թուրքերուն ներքնապէս զգուանք պիտի պատճառէ:

Ֆարէր կ'ըսէ իր այդ յառաջարանին մէջ ինչ որ պէտք էր սպասել իրմէ, կը շնորհաւորէ Պ. Նաւարեանը որ այս «զեղեցիկ ուսումնասիրութեամբ» կը ջրէ Հիւկոյի «Թուրքերն ասկից անցան, ամէն ինչ աւեր է և սուր» համբաւաւոր տողը և բոլոր յիմար գրուածքները աչն տպէտ Եւրոպացիներուն որ անմեղ, ազնիւ թուրքերուն ոճիրներ կը վերագրեն...: Թուրքը ջարդարա՞ր, դարչելի և ապուշ գրպարտութիւն... ան արուեստագէտ, շինարար, ագնուական ցեղ մըն է, կ'ըսէ Ֆարէր, նոր ապացո՞յց կ'ուզէք ասոր, կարդացէք Նաւարեանի զիրքը: Վերֆէլը սուտ կը խօսի, Նաւարեան

է որ թուրքը կը ներկայացնէ իր ասպետական հոգւոյն և քնարական սրտին իսկական պատկերովը:

Զէր բաւեր Մարթեան բանասէր-վարժապետը որ Պալքաններէն դնաց Պոլիս՝ թուրք մեծամոլ ուսումնականներուն ձայնակցեցաւ և անոնցմէ ուժով պոռաց թէ մարդկային քաղաքակրթութիւններուն հնազոյնը՝ սումմերեան քաղաքակրթութիւնը՝ թրքական է, թէ թուրքերէնը մայրն է բոլոր լեզուներուն, թէ հայերէնը թուրքերէն-սումմերէնին մէկ հեռաւոր փոքրիկ ճիւղն է, և ասոնց պէս ուրիշ թրքալէզ շոշորգութիւններ...: Հիմայ Նաւարեանն ալ ահա կուգայ Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ թուրքը փառաբանելու... Թուրքին մեղի ըրած չարիքը՝ միայն մեր ցեղէն հարիւր հազարներ կոտորած ըլլալը չէ այլ և իր դարաւոր բռնակալութեան տակ մեր ցեղին որոշ տարրերուն մէջ հոգեկան ստրկացումը անտանելի աստիճաններու հասցուցած ըլլալը: Զեմ դարձանար որ Լէ Նուվէլ Լիքեքէրի այս զիրքին վրայ հրատարակած յօդուածին մէջ, Փրանսացի զրոգը Նաւարեանը ծագումով թուրք յայտարարած ըլլայ...:

Օտար լեզուով ուրիշ զիրք մը, որ նոր լոյս է տեսեր և որ Նաւարեանի զրբէն բոլորովին տարբեր ոգիով յղացուած ու շարադրուած է, հեղհահայ ծանօթ գրող և հայրենասէր դործի Մեսրոպ Սեթեանցի անգլիերէն ստուար մէկ գործն է՝ Armenians in India տիտղոսով: Հեղինակը օրինակ մը գրկեր է ինծի այդ հատորէն, ուր մանրամասնօրէն ներկայացուցած է Հնդկաստանի զանազան շրջաններուն մէջ հաստատուած հայ գաղութներուն պատմութիւնը, ատոնցմէ ելած կարեւոր դէմքերուն կենսագրութիւնը: Վեց հարիւրէ աւելի էջէ բաղկացած այդ խոշոր զիրքը երկար ու համբերատար պրպտման և հաւաքման աշխատանքի մը արդիւնք է, և Հնդկաստանի հայ հին գաղութները Սփիւքի Հայութեան պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը բռնած ըլլալով, այդ զրբով Պ. Մեսրոպ Սեթեանց մեծ ծառայութիւն մըն է որ կը մատուցանէ՝ պաթաթայ պատմութեան ամենէն չա-

հեկան գլուխներէն մին եղող այ սաշխատութիւնը մեր ժողովուրդին ընծայելով: Պ. Մ. Սեթեանց, որ արդէն իսկ 15ի չափ զրբեր հրատարակած է անգլիերէն լեզուով՝ *Հնդկահայոց մասին*, ինչպէս եւ Միսիթարեան Միաբանութեան, Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ, «Քս.է 150 տարի առաջ Հնդիկներ Հայաստանի մէջ» նիւթի մասին, եւն., յուզիչ նամակի մը մէջ ինծի կ'իմացնէ թէ ծանր հիւանդ է եւ այս նոր գիրքը վերջինը պիտի ըլլայ իր աշխատութեանց: Կը մաղթեմ որ իր առողջական վիճակը բարւոյի եւ հերքէ մեր հայրենակցին այդ յուսահատ համոզումը ու ան զեւ տարիներ ապրելով նորանոր այդպիսի գործեր կարենայ արտադրել: Ամէն պարագայի մէջ, անոնք որ կ'ուզեն այս նոր հատորէն օրինակ մը ունենալ, պէտք է զրկեն 15 շիլին հեղինակին: (Mr. Mesrobian J. Seth, 9 Marsden St. Calcutta, India).

Պ. Սեթեանց ինծի կը տեղեկացնէ թէ այդ հատորը զոր զրկած է չափ մը հնդիկ ու անգլիացի անձնաւորութեանց ու մամուլին, ներքողայից յօդուածներու արժանացած է, եւ հեղինակը ստացած է զնահատական նամակներ մեծանուն հնդիկ բանաստեղծ Բապինտրանաթ Թակորէն որ զայն անուանած է «յուշարձան քրտնաջան հետազօտութեանց», եւ *Հնդկաստանի փոխարքայէն* որ այդ զրբին ընթերցումէն իր զգացած գոհունակութիւնը յայտնած է եւ ուրիշ բարձր անձնաւորութիւններէ:

Խորհրդային Հայաստանի մէջ, ուր կը շարունակէ տիրել, ինչպէս ամբողջ Խորհ. Միութեան մէջ, ահաւոր տաղնապը, զրական եւ բանասիրական ինքնատիպ հրատարակութիւնները, որոնք սկսած էին վերջին տարիներուն ա՛յնքան ճոխ ու ալլաղան ծաղկափթթում մը ի յայտ բերել, նուազած են զժրաղլարար, եւ ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ, քանի որ արտադրող հին ու նոր կարեւորագոյն ուժերէն մաս մը ծանր — եւ ապահովապէս անհիմ — ամբաստանութեանց տակ են հոն եւ ուր զբտնուելին, ինչ եղած ըլլալին անյայտ, ամէն պարագայի մէջ՝ ամբողջական դատապարտուած: Սակայն չէ կասած մտաւորական շարժումը:

Երջա տեսած են քանի մը զրբեր, սակաւթիւ, զոր չեմ ստացած եւ որոնց լոյս տեսած ըլլալը իմացայ Խորհ. Հայաստան օրաթերթէն կամ Գրական Թերթ ու Խորհ. Արուեստ պարբերականներէն, զրբեր որոնց մէկ քանին ծանօթ զրոգներու գործ են, միւսները նոր ու գեռանյայտ անուններ կը կրեն: Այդպէս՝ պատմութեան վերաբերող ժողովածուն Միքայէլ Մանուէլեանի, որ միանգամայն մեծարժէք դերասան եւ տաղանդաւոր գրող է: Այդ ժողովածուն վրայ զոր Պետհրատը նոր է ի լոյս ընծայել եւ ուր ամփոփուած են հեղինակին յեղափոխութենէն առաջ եւ յետոյ գրած վիպակները, Գրական Թերթի մէջ կը գտնենք Հ. Մկրտչեանի ընդարձակ մէկ յօդուածը, որմէ կ'իմանանք նաեւ թէ նոյն հեղինակը Խորհ. Գրականութիւն ամսաթերթին մէջ սկսեր է «Ջարթօնք» տիտղոսով վէպ մը հրատարակել յեղափոխութենէն յետոյ երեւան եկած նոր կեանքը նկարագրող:

Պետհրատը լոյս է ընծայել Ստեփան Զօրեանի «Տնօրհնէք» վերնագրով պատմութեան վերաբերող ժողովածուն, իրր առաջին թիւը «Հակա-կրօնական» երկերու շարքի մը, ինչպէս կը զրէ Գրական Թերթը. այդ շարքին մէջ պիտի երեւան զրբոյկներ որ պիտի պարունակեն Պարոնեանի յայտնած զաղափարները կրօնի եւ կրօնաւորներու մասին, Ե. Օտեանի «Տասնեւչորս տարի Պոլսէն դուրս»էն հատուած մը արտասահմանեան կրօնական կաղմակերպութեանց մասին (Փրկութեան Բանակ), Թարգմանութիւններ Պոքաշիոյի, Տիտրոյի, Փուշքինի, Հայնէի, Զեխովի, Մովսսանի, Անաթոլ Ֆրանսի եւն. նոյն ոգւով գրուածքներու:

Պետհրատը հրատարակել է նաեւ նոր ժողովածու մը Շիրվանդադէի «Ընտիր Երկերու», մեծադիր, ստուար հատոր մը:

Պ. Ամատունիի վերջին գեղուցումէն («Հայաստանի խորհ. զրականութիւնը եւ արուեստը») կ'իմանանք նաեւ որ Ալատ Վչտունին վերջերս հրատարակել է «Արշալոյսին» տիտղոսով քերթուածը, Արաղին՝ «Ջրվէժի ցոլքերի մէջ» պատմութեան, Գեղամ Սարեան՝ «Երեք» քերթուածէն յետոյ՝ «Գեղջկուհու Երազը» քերթուածը եւ «Սպանիական ժողովուրդի յեղափոխական պայքարին նուիրուած» երգերու ժողովածու մը, տիկին Զապէլ Եսայեան՝ «Ֆաշիստ

«Պաշտիկ» տիտղոսով վէպը, թրքահայոց կեանքէն:

Համեմատարար աւելի ճոխ եղած է թարգմանական գրականութիւնը: Լոյս տեսած է Կորֆի «Ընտիր Երկերու» երրորդ հատորը, յիմ Համայնարանները», — երկու նախորդ հատորները արդէն անցեալ տարի երեւցած էին: Հետզհետէ պիտի հրատարակուին նաեւ նոյն հեղինակի այլ կարեւոր գործերու թարգմանութիւնները:

Պետհրատը ի լոյս բնծալած է նաեւ թարգմանութիւնները Ժիւլ Վերնի ութ հատորներու (80,000 քիլոմէթր ջուրի տակ» եւն.), Սթիւվենսոնի «Գանձերի կղզին» վէպին, Ֆլոպերի «Տիկին Պոլարի»ին, Ռոմէն Ռոլանի «Ժան Գրիսթոֆ»ին (լոյս տեսած են Ա. Ե. Բ. հատորները), Մայաքովսքիի «Մանուկներու համար» գրուածքներուն (մամուլի տակ է Մայաքովսքիի բանաստեղծութեանց ստուար ժողովածուի մը հայերէն թարգմանութիւնը), վրացի յայտնի բանաստեղծ Ճավճավաձէի «Երկերի ժողովածու»ի թարգմանութիւնը:

Ծրագրուած է հրատարակել այս տարուան ընթացքին Միքայէլ Նալբանդեանի ընտիր երկերու հաւաքածու մը, և Պերճ Պոչեանի ընտիր երկերու հաւաքածու մը: Այս երկու շարք հրատարակութիւնները Պետհրատը պիտի կատարէ որոշումով Խ. Հայաստանի Կեդր. Գործադիր Կոմիտէի նախագահութեան, որոշում գոր տուած է երկու հայ մեծ հեղինակներէն առաջնոյն մահուան եօթանասնամեակին և երկրորդին ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ:

Վրաց մեծագոյն բանաստեղծ Շոթա Բուսթափելիի ծննդեան 750ամեակի ի մօտոյ տեղի ունենալիք տօնախմբութեանց առթիւ, անոր «Ընձենաւոր»ին Թիֆլիսի մէջ նոր քննութիւններով վերահաստատուած բնագրին վրայէն Գէորգ Ասատուրի կատարած ամբողջական տաղաչափեալ թարգմանութիւնը հրատարակել որոշած են Պետհրատը և Հայաստանի «Բուսթափելու կոմիտէ»ն:

Դարձեալ Խ. Հայաստանի Կենտ. Գործ. Կոմիտէի որոշումով — ըստ Խորի. Արուստամսարգիին, — Պետհրատը պիտի ի մօտոյ լոյս բնծալէ, «Հայ կյանքիներ» նոր հրատարակութեանց շարք մը, որուն մէջ պիտի երեւան,

բաց ի Մ. Նալբանդեանի ամբողջ երկերը բովանդակող չորս հատորէն, Աբովեանի ընտիր երկերու ժողովածու մը, Պոչեանի «Յեցերը», «Հացի Ոնդիր»ը, «Յունօն»ը, Աղեքսանդր Ծատուրեանի ընտիր երկերու ժողովածու մը, Բաֆֆի երկերու ժողովածու մը՝ երկու հատորով (պատմութիւնները, «Պաշտպանի Յիշատակարանը», «Ոսկի աքաղաղ»), Յովհ. Յովհաննիսեանի ընտիր բանաստեղծութեանց հաւաքածու մը, Պարոնեանի «ամբողջական երկեր»ու ութ երրորդ և իններորդ հատորները, Շ. Կուրդինեանի ընտիր բանաստեղծութեանց հաւաքածու մը, Յ. Թումանեանի զեղարուեստական երկերն ու նամակները պարունակող երկու հատոր, Գամառ - Գաթիպայի պատմութիւններու հատոր մը, Պետրոս Դուրեանի հատոր մը (ընտիր բանաստեղծութիւններ և թատերախաղեր), Սունդուկեանի բոլոր գործերը (ժողովրդական հրատարակութիւն): Ասոնք՝ ամենամեծ մասամբ՝ լոյս պիտի տեսնեն մինչեւ ներկայ տարուան վերջը: «Պատմութեան և Գրականութեան Ինստիտուտ»ը պատրաստելու վրայ է «Հայ Աշուղներ» ժողովածուն, որուն մէջ պիտի գրուին հայ աշուղներու անտիպ մնացած երգերը՝ 18րդ դարէն մինչեւ մեր օրերը, 250 աշուղի մօտ 400 երգ, զոր հաւաքեր է Ինստիտուտի աշխատակից Գ. Թարվերդեանը. ժողովածուն կը հրատարակուի մօտ ապագայի մէջ՝ Գարեգին Լեւոնեանի խմբագրութեամբ:

Ղ. Աղայեանի անունն ալ Պ. Ամատունիի ճանաչուած և Խորի. Հայաստանի խմբագրականներուն մէջ քանի մը անգամ յեղեղուեցաւ Նալբանդեանի և Պոչեանի անուններուն հետ, և շատ հաւանական է որ անոր ալ ընտիր գործերու հաւաքածուն պիտի լոյս տեսնէ Պետհրատի խնամքով:

Երեւցած են նաեւ Խ. Հայաստանի ծանօթ գրողներու հատրնտիր էջերու ռուսերէն թարգմանութիւնները՝ Երեւանի մէջ՝ Պետհրատի նախաձեռնութեամբ, այդպէս՝ Ստ. Զօրեանի պատմութիւններու ժողովածուն («Գրագարանի աղջիկը», «Յեղկոմի նախագահը»): Մոսկուայի «Գոպիտիդտատ»ը տպագրութեան յանձնած է Աղատ Վշտունիի բանաստեղծութեանց ռուսերէն թարգմանութեանց երկու հատորը, Մկրտիչ Արմէնի «Հեղնար Աղբիւր»ը, Մակինցի

ոուսերէն թարգմանութեամբ եւ Կոնյեանի նկարագրողութեամբ, Մոսկուայի «Մալադայա Պրաւդա» հրատարակչութիւնը որոշեւ է հրատարակել Մկրտիչ Արմէնի «Սկաուտ թիւ 89» վէպի ոուսերէն թարգմանութիւնը՝ նկարագրողութեամբ: Իսկ յայտնի է որ պահպանուած է ծրագիրը՝ որուն զործագրութեանը քանի մը տարի է ի վեր կ'աշխատէին՝ հայ հին եւ նոր բանաստեղծութեան լաւագոյն էջերուն ոուսերէն թարգմանութեանց մեծ հատորի մը հրատարակումին, հատոր որ պիտի ըլլայ աւելի ստուար քան Վալերի Պրիւտֆի կազմածը:

Կատարուած կամ ծրագրուած այս կարեւոր հրատարակութեանց հետ, չեմ կրնար չյիշատակել նաեւ հայ եւ օտար մեծ մտաւոր գործիչներու յորելեանական տօնախմբութիւնները որ կատարուեցան արդէն կամ ծրագրուած են ներկայ տարուան վերջին ամիսներուն համար: Խ. Հայաստանի Կեդր. Գործ. Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, որոշուած է Գ. Սունդուկեանի մահուան քսանհինգամեակին առթիւ, յանձնարարել Երեւանի Պետական Թատրոնին, որ կազմակերպէ մեծ թատերերգակին գործին նուիրուած հանդիսաւոր երեկոյ (որ եւ տեղի ունեցաւ արդէն), Լուսաւորութեան Ժող. Կոմիտարութեան՝ անոր ընտիր երկերու ժողովրդական հրատարակութիւն մ'ընել բազմահազար օրինակներով, Գրականութեան Թանգարանին՝ Երեւանի, Լենինականի եւ Կիրովականի մէջ ցուցահանդէսներ կազմակերպել Սունդուկեանի կեանքին եւ ստեղծագործութեանց նուիրուած, Երեւանի Պետական Թատրոնին Սունդուկեանի անունը տալ, Գրողներու Միութեան վրայ պարտք դնել Մոսկուայի կեդրոնական թերթերուն մէջ լուսարանել Սունդուկեանի ստեղծագործութիւնները, Սունդուկեանի աղջկան նշանակել ցմահ կենսաթոշակ ամսական 300 ռուպլի, կանգնել Երեւանի մէջ Սունդուկեանի արձանը, կազմակերպել Յորելեանական յանձնաժողով (Ա. Իսահակեան, Գիւլիքէյիսեան, Ստ. Զօրեան, Էւն., Էւն.):

Նոյն պետական մարմինը որոշած է Միքայէլ Նալբանդեանի մահուան եօթանասնամեակը տօնախմբել հետեւեալ ձևերով, — Երեւանի մէջ կանգնել անոր արձանը (եւ ջանալ որ 1938ին

այդ որոշումն իրականացած ըլլայ), առաջարկել Պետհրատին՝ հրատարակել (մինչեւ 1938ի վերջը) Նալբանդեանի գրուածքներու եւ նամակներու լիակատար ժողովածուն չորս հատորով, մինչեւ ներկայ տարուան աշունը՝ ի լոյս ընծայել անոր ընտիր երկերու մէկ հատաքածուն, անոր զիտական կենսագրութիւնը հայերէն եւ ուսերէն եւ անոր նուիրուած յօդուածներու ժողովածու, առաջարկել Պատմութեան եւ Գրականութեան Ինստիտուտին՝ Սեպտեմբերին կազմակերպել Նալբանդեանին նուիրուած զիտական նստաշրջան, ներկայ տարուան Հոկտեմբերին կազմակերպել Նալբանդեանին նուիրուած հանդիսաւոր նիստեր Երեւանի, Լենինականի եւ Կիրովականի մէջ, առաջարկել Գրական Թանգարանին՝ Հոկտեմբերին սարքել Նալբանդեանի կեանքին ու գործունէութեան նուիրուած ցուցահանդէս, Գրականութեան Թանգարանին մէջ կազմակերպել Նալբանդեանի մշտական անկիւն, առաջարկել Լուս. Ժող. Կոմիտարութեան Պետ. Համալսարանի գրական ֆախիւլթէին մէջ երկու թոշակ սահմանել Նալբանդեանի անունով, առաջարկել Երեւանի Քաղաքային Խորհուրդին՝ Երեւանի մէջ բացուելիք զպրոցներէն մէկը կոչել Նալբանդեանի անունով, կազմակերպել Յորելեանական յանձնաժողով, եւլն.:

Նոյն պետական մարմինը որոշած է հայ նշանաւոր գրող Պերճ Պոզեանի ծննդեան հարիւրամեակը տօնել հետեւեալ ձևերով — առաջարկել Հայաստանի Գրողներու Միութեանը եւ Պատմութեան ու Գրականութեան Ինստիտուտին ի լոյս ընծայել Պերճ Պոզեանի կեանքին եւ ստեղծագործութեանց նուիրուած շարք մը փաստաթղթեր, առաջարկել թերթերու եւ ամսագրերու խմբագրութեանց տպագրել շարք մը յօդուածներ Պոզեանի կեանքին ու գործերուն մասին, առաջարկել Լուս. Ժող. Կոմիտարութեան՝ Աշտարակի զպրոցներէն մէկը կոչել Պոզեանի անունով, առաջարկել Աշտարակի շրջանի Գործ. Կոմիտէին նորոգել Պոզեանի տունը Աշտարակի մէջ եւ զայն վերածել Պոզեանի անունով Թանգարանի, առաջարկել Գրական Թանգարանին որ սարքէ Պոզեանի կեանքին ու գործերուն նուիրուած

ցուցահանդէս, առաջարկել Երեւանի Քաղաք-
Խորհուրդին եւ Աշտարակի Շրջ. Գործ. Կոմի-
տէին՝ Պոռչեանի Աշտարակի եւ Երեւանի մէջ
բնակած տուններուն վրայ յուշատախտակներ
դնեցել, առաջարկել Երեւանի Քաղաքային
Խորհուրդին՝ քաղաքին փողոցներէն մէկուն
տալ Պոռչեանի անունը, այս տարուան Հոկտեմ-
բերին կազմակերպել Երեւանի եւ Աշտարակի
մէջ հանդիսաւոր երեկոյթներ Պոռչեանի ծննդ-
եան հարիւրամեակին նուիրուած, յանձնարա-
րել Երեւանի Պետ. Թանգարանին՝ ընթացիկ
թատերական եղանակին մէջ նախապատրաստել
Պոռչեանի «Հացի խնդիր» վէպէն քաղուած
թատերախաղին բեմադրութիւնը, կազմակեր-
պել յորեկեանական յանձնաժողով, եւն.:

Նոյն մարմինն է որ որոշած է Ֆրիկի գոր-
ծերուն հրատարակումը՝ հետեւեալ բանաձե-
ւում՝ «1. Գանձնարարել Պատմութեան եւ Գրա-
կանութեան Ինստիտուտին պատրաստել հրա-
տարակման համար միջնադարի խոշորագոյն
հայկական աշխարհիկ, դեմոկրատական բա-
նաստեղծ Ֆրիկի բանաստեղծութիւնների ժո-
ղովածուն, ամփոփելով այդ ժողովածուի մէջ
բոլոր եղած՝ թէ՛ հրատարակուած եւ թէ՛ չհրա-
տարակուած բանաստեղծութիւնները, որոնց
թոււմ նաեւ արտասահմանում եղածները, 2.
Առաջարկել Պետհրատին՝ ապահովել Ֆրիկի
բանաստեղծութիւնների գրքի բարձրորակ հրա-
տարակումը 1937 թուին, կցելով այդ գրքին
նախարան եւ գիտական մեկնաբանութիւն, 3.
Հաստատել խմբագրական յանձնաժողով հե-
տեւեալ րնկերներից՝ Դարաղեան Ն., Արեղեան
Մ., Գաբրիէլեան Հէնրի:»

Ասոնց հետ պէտք է յիշեմ նաեւ հանդի-
սութիւնները որ տեղի ունեցան Երեւանի եւ
Հայաստանի այլ քաղաքներուն մէջ Փուշքինի
եւ Կորբիի անունն ու գործը փառաբանելու հա-
մար, եւ հանդէսները զոր որոշած են կատարել
ի պատիւ վրացի մեծ բանաստեղծ Բուսթամա-
լիի:

Այս տեղեկութիւնները՝ մասամբ՝ զաղու-
թահայ թերթերէն ոմանց մէջ համառօտ արա-
տպուեցան, բայց եւ հոգեկան խոր հաճոյք մը
կը զգամ այս քրոնիկիս մէջ իմ ձեռքովս վեր-
արտագրելով այդ շատ դուլելի որոշումները:

Ասոնց կ'ուզեմ երկու բառով միացնել նաեւ

տեղեկութիւնները զոր Երեւանի թերթերուն
մէջ կը գտնեմ մեր մայրաքաղաքի մտաւոր
կեանքին այլ մարդերուն մասին:

Մեր մայրաքաղաքի Պետական Օփերային
մէջ վերջերս ներկայացուեր է՝ առաջին անգամ
բլլալով՝ Լէօ Տըլիպի Լաֆմէն հայերէնի վերա-
ծուած: Հայ յայտնի երգահան Արմէն Տիգրան-
եան, որուն վերամշակած եւ ընդլայնած Ա-
նուշը արդէն ներկայացուեցաւ անցեալ տարի,
այժմ պատրաստելու վրայ է նոր օփերա մը՝
Քէօռ-օղլուի հերոսական աւանդավէպին վրայ.
տաղանդաւոր երգահան Զարօ Ստեփանեան
աւարտեր է իր «Մայիսեան ապստամբութիւն»
օփերան (լիպրեթթօ Տիգրան Հախումեանի) եւ
այժմ կ'աշխատի «26 բոմբիւնարներ» քաղմա-
ճայնական քերթուածին վրայ: Արժէքաւոր եր-
գահան Կարօ Զաքարեան աւարտեր է Մարջան
օփերան որուն լիպրեթթօն քաղաքացիական
կռիւներու շրջանէն առնուած նիւթի մը վրայ
է: Արտէմ Ալիագեան կը գրէ օփերա մը Պա-
րոնեանի Արեւելեան տաղմարոյժը կատակեր-
դութենէն քաղուած լիպրեթթօյի մը վրայ.
Սարգիս Բարխուդարեան կը պատրաստէ պալէ
մը, Նարինէ (լիպրեթթօ Ս. Լիսիցեանի): Ե-
րաժշտագէտներ Ազատ Մանուկեան, Մարտին
Մաղմանեան, Մատթէոս Աւետիսեան, Եղուարդ
Գաբրիէլեան, երիտասարդ ստեղծագործոց-
ներ՝ Աշոտ Մարեան, Ազատ Շիշեան, Գրի-
շա Եղիազարեան, Աղեքսանդր Յովհաննիսեան
եւ ուրիշներ նոյնպէս կը գրեն խմբերգական ու
մեներգական կտորներ, երաժշտական քեր-
թուածներ, քաղմաճայնական նուագաշարքեր,
քայլերգներ, եւն.:

Խորհ. Հայաստանի երգահաններու Միու-
թիւնը տպագրութեան համար կը պատրաս-
տէ Մուշեղ Աղայեանի «Հայ-վրացական ժո-
ղովրդական երգերը», 2. Վարդանեանի «Ու-
սումնասիրութիւն Պեթովէնի մասին», Ռ.
Թերլէմէզեանի «Կոմիտաս, մենագրութիւն» ե-
րաժշտագիտական աշխատութիւնները. երգա-
հան Տելեմաք Աւետիսեան ալ Երեւանի Պատա-
նի Հանդիսատեսի Թատրոնի համար պատրաս-
տելու վրայ է Գիֆոր պատանեկան օփերան, ո-
րուն լիպրեթթօն քաղուած է Յովհ. Թուման-
եանի հանրածանօթ պատմուածքէն: Իսկ ան-
ուանի երաժիշտ Անուշաւան Տէր Ղևոնդեանը

աւարտեալ է Հրոյ հարսը «սպիշ»ն, որու նիւթը վերցնուած է աւարպէճանեան թատերադիր Զաֆար Զարարլիի համանուն խաղէն. երաժշտութեան մէջ օգտագործուած են աւարպէճանեան, հայկական, քրդական եւ թրքական ժողովրդական մօթիֆներ. պիտի ներկայացուի Բաղուի Օփերայի բեմին վրայ: Կերպարուեստագէտները Միութեան վարիչ կոմիտէն որոշեր է ի մօտոյ տօնել վաստակաւոր նկարիչ Ստեփան Աղաջանեանի քառասնամեայ արուեստագիտական գործունէութիւնը. այդ առթիւ պիտի կազմակերպէ նկարչին գործերուն հանդիսաւոր ցուցահանդէս մը:

Պատմութեան եւ Գրականութեան Ինստիտուտը պատրաստեր է տպագրութեան համար Արամ Ղանալանեանի «Հայ շինականի աշխատանքի երգերը» մեծահատոր աշխատութիւնը, ինչպէս կը գրէ Խորի-Արուեստ: Բաց ի ընդարձակ յառաջարանէն, ուր կը խօսուի աշխատանքային երգերու մասին ընդհանրապէս եւ հայ շինականի աշխատանքի երգերուն վրայ մասնաւորապէս, անոնց ծագման, զարգացման, բնոյթի մասին, — աշխատութեան վերջը գետեղուած է բառարան, ցուցակ յիշատակուած տեղանուններու, յիշատակուած գրքերու եւ ձեռագիրներու: Աշխատութիւնը բաժնուած է հետեւեալ բաժիններու. 1. Գութանի ու ջութի երգեր կամ հոռովներ, 2. Սերմացանի երգաղօթներ եւ տափանի, փոցխի երգեր. 3. Հունձի երգեր, 4. Սալլի կամ սալլուրի երգեր, 5. Քաղհանի եւ շանաքի երգեր, 6. Պաղոդաքաղի, այգեկութի երգեր, 7. Սանդի երգեր, 8. Ճախարակի երգեր, 9. Սանտերդի եւ իլիկի երգեր, 10. Գորարի եւ կտաւագործի երգեր, 11. Աշխատանքի խառն երգեր, եւն.:

Սորհ. Հայաստանի Գրականութեան Ինստիտուտը տպագրութեան է յանձնէր Մանուկ Աբեղեանի «Ժողովրդական խաղիկներ» տիտղոսով մէկ նոր հաւաքածուն, 25 ֆորմատէ բաղկացած, Կոմիտաս Վարդի մասնակի գործակցութեամբ: Ներածութիւնը շարադրած է Աբեղեան, որ կ'ըսէ, ըստ Խորի. Հայաստանի, այդ ներածութեան մէջ՝ «Ներկայ աշխատութեան սկիզբը դրուել է իմ եւ Կոմիտասի «Հաղար եւ մի խաղ» ժողովրդական երգարանը խմբագրելու առթիւ»: Այս ժողովածուի մէջ զրուած են բազմաթիւ խաղեր եւ անոնց փոփոխակները: Անթիլիասի Հասկին ուղղուած իր նամակին մէջ, որ այդ թերթի վերջին թիւին մէջ հրատարակուած է, էջմիածնի միարան Մեսրոպ Արքեպ. Տէր Մովսէսեան կը գրէ թէ իրեն ծանօթ հայ ձեռագրաց ընդհ. ցուցակին — որուն կ'աշխատի երկարատեւն է ի վեր — երկու հատորները պիտի հրատարակուին այս եւ յառաջիկայ տարի Նրեւանի մէջ. այդ երկու հատորներն ալ կրնանք դնել ուրեմն ի մօտոյ հրատարակելի գործերու մէջ:

Ասոնց վրայ կ'աւելցնեմ նաեւ այն սիրուն տեղեկութիւնները, զոր կը գտնենք Նրեւանի թերթերուն մէջ Հայաստանի «Հրաշք-մանուկ»-ներուն մասին: Պետ. Երաժշտանոցի փոքրիկ աշակերտներ ու աշակերտուհիներ, որ արդէն տաղանդ ցոյց կուտան (տասը տարեկան երգահան Սոֆիկ Սամուէլեան, եօթ տարեկան քաջ ջութակահար Եաշա Վարդանեան, ինը տարեկան զաւակահար Նինա Ստեփանեան եւ Ամալիա Բայրուրցեան: Նմանօրինակ տեղեկութիւններ կը գտնենք «Մանկական Օփերեթային խմբակ»ի վրայ զոր քառուի մեծ գործարանին մէջ կազմեր է Դանիէլ Բարայեանը այդ գործարանի բանուորներու օժտուած երախաներով, եւ այդ երգեցիկ խումբը արդէն ցարդ ներկայացուցեր է շարք մը մանկական օփերէթներ, Գայլը, Պապն ու շողգամը, Բաղթուած բազէն, Շուկն ու կատուն: Ուշագրաւ է նաեւ նկարագրութիւնը զոր Խորի-Արուեստին մէջ գտանք Հայաստանի կերպարուեստագէտներուն Թիֆլիզի իրենց եղբայրակիցներուն վերջերս տուած խմբական այցելութեան եւ գտած ջերմ ընդունելութեան մասին. կ'որոշուի Թիֆլիս հայ արուեստագէտներու, Նրեւան վրացի արուեստագէտներու ցուցահանդէս սարքել, Մ. Սարեան, Փ. Թերլէմէզեան, Հ. Կոջոյեան եւ Ս. Աղաջանեան Վրաստանի խորհրդային նկարիչներու միութեան պատուոյ անդամ կ'անուանուին, իսկ վրացի քանդակագործ Նիքոլայէ եւ նկարիչ Մ. Թօթիցէ կ'անուանուին պատուոյ անդամ Հայաստանի կերպարուեստագէտներու միութեան: Որոշուեր է նաեւ հրատարակել հայերէն ու վրացերէն մենագրութիւններ եւ ալպոմներ, որ

պիտի պարզաբանեն հայ ու վրացական արուեստի փոխազդեցութիւնները. նոյն առնէ՝ Երեւանի ու Թիֆլիզի խորհրդային Արուեստ պարբերաթերթերուն մէջ պիտի հրատարակուին երկու երկիրներու կերպարուեստապէտներուն կենսագրականներն ու դորձերուն լուսանկարները:

Շահեկան են նոյնպէս այն տեղեկութիւնները զոր կը գտնենք Խորհրդային Արուեստին մէջ՝ Երեւան երկու տարիէ ի վեր հաստատուած երաժշտական դորձերներու արհեստանոցի մասին, որ հետզհետէ կը զարգանայ եւ դորձերներ կը հայթայթէ Հայաստանի ամէն կողմերէն եւ կոմկառւան այլ երկիրներէ խնդրանք ներկայացնող բազմաթիւ երաժշտասէրներու: Մեծապէս հետաքրքրական են տեղեկութիւնները զոր Երեւանի թերթերը կուտան մայրաքաղաքին մէջ նոր հիմնուած «Կոմունալ Թանգարան»ին վրայ, ուր հաւաքուած են ամէն տեսակ մշակութային իրերէններ, լուսանկարներ, մաքէթներ, հնութիւններ, Երեւանի բազմադարեան կեանքի ընթացքը շրջաններուն վերաբերեալ (նախապատմական շրջան, իրանական տիրապետութիւն, ցարական տիրապետութիւն, Հայ Հանրապետութեան շրջան, խորհրդային շրջան): Նոյնպէս եւ տեղեկութիւնները զոր կը գտնենք Հայաստանի Աստեղագիտական Դիտարանի մասին որ համեմատ ձեւով մը կար ցարդ Երեւանի մէջ եւ այժմ հայ կառավարութեան որոշմամբ Պետական Աստեղագիտարանի վերածուել է եւ աստեղագիտական համամիութենական խորհուրդին կողմէ պիտի նկատուի այսուհետեւ իբր Միութեան հարաւային շրջանի աստեղագիտարաններէն մին: Ան բիշ առնենք պիտի ունենայ հարկ եղած բոլոր դորձերները որ Մոսկուայի եւ Լենինկրատի դորձարաններուն մէջ կը պատրաստուին, ան ունի արդէն դրատուն մը 2000 մասնագիտական գրքերով եւ փոխանակութեան ձեւով կը ստանայ Կրիմիէի, Վարչախոյ, Լենինկրատի եւ այլ կեդրոններու աստեղագիտարաններէն՝ նոր հրատարակուած մեծարժէք Ժողովածուներ. հայ գիտնականներ հոն կ'ուսումնասիրեն նաեւ Անանիա Շիրակացիի եւ ուրիշ հին հայ հեղինակներու աստղաբաշխական եւ աստեղագիտական ձեռագիրները: Շահեկան են դարձեալ տեղեկութիւնները զոր թերթերը

կուտան Երեւանի բուսաբանական պարտէզի օր րատ օրէ ստացած դարպացման վրայ:

Վերջապէս, նոր փաստերը զոր Երեւանի մամուլը կուտայ այն եղբայրական օգնութեան զոր Հայաստանի մտաւորականութիւնն ու կառավարութիւնը կ'ընծայեն մեր հայրենիքին մէջ ապրող քուրդ փոքրամասնութեան՝ որպէսզի իր ցեղային մշակոյթը զարգացնէ եւ մասնակցի Հայաստանի ընդհանուր մշակութային աշխատանքին, շահեկան են նոյնպէս: Երեւանի մէջ, Պետհրատի հրատարակութեամբ լոյս տեսեր է «Քրդական Էպոսը», այսինքն քուրդ Ժողովրդական դիցազնավէպերու հաւաքածու մը, ինչ որ առաջին անգամ ըլլալով է որ քրդերէն լեզուով լոյս կը տեսնէ. բովանդակութիւնն է «Կեռ քուլլըկի Սլէմանի Սլիփի» (39 տարբերակ), Մամ ու Ձին (երեք տարբերակ), Ձարել Ֆրօշ (երկու տարբերակ), Դրմըլմ, Մուսա, Լէյլի ու Մէջլում, Մամէ ու Այիշէ, Ժողովրդական երգեր, պարի երգեր, մանկական հէքեաթներ, սիրային երգեր, առակներ, հարսանիքի երգեր, եւն.: Գիրքը կը բաղկանայ 660 էջէ, չքեղ հրատարակութեամբ եւ ազնիւ թուղթի վրայ: Իսկ Խորհ. Հայաստանէն կ'իմանանք որ Հայաստանի Ժող. Կոմ. Խորհուրդին կից Արուեստի Վարչութիւնը ձեռնարկեր է քրդական առաջին շրջիկ պետական թատրոնի մը կազմակերպման: Թատրոնի խումբը կազմուած է 14 քուրդ երիտասարդ դերասաններէ: Գեղարուեստական աշխատանքը ղեկավարելու համար իբր մշտական վարիչ հրաւիրուած է վաստակաւոր դերասան Մ. Ջանանը: Փորձերը պիտի կատարուին Սունդուկեան թատրոնին մէջ: Շրջիկ խումբը իր ներկայացումները պիտի սկսի յառաջիկայ Սեպտեմբերին, պիտի սպասարկէ Թալինի, Ապարանի եւ այլ շրջաններու քուրդ աշխատաւորութեան, պիտի բեմադրէ թէ՛ ինքնուրոյն եւ թէ՛ թարգմանական խաղեր: Խորհրդ. Արուեստ դարձեալ կը տեղեկացնէ թէ Երեւանի մէջ վերջերս Պետհրատը լոյս է ընծայել շարք մը գեղարուեստական գրքեր քրդերէն լեզուով, ինչպէս Յովհ. Թումանեանի «Քաջ Նազարը»՝ Արուսեանի գունաւոր նկարներով, Թօլսթոյի «Կովկասի գերին», քրդերէնի թարգմանուած:

Այս բոլորին յիշատակումն ու գնահատումը ինձի մոտեցաւ շէն տար բնաւ այն տոամբ որ տեղի ունեցաւ երկի իորհ. Հաշտտանի մէջ՝ իբր մէկ անխուսափելի հետեւողը կամ արձաղանդը իորհ. Միութեան բոլոր մասերը եւ մանաւանդ կեդրոնը գոգոցող ներքին պայքարի անհղաշունչ փոթորկին։ Ի՞նչպէս արդէն կրնամ մոտեցաւ այդ տոամբ, երբ ան մինչեւ այսօր կը շարունակուի, երբ երեւանի թերթերը՝ վերջին ամիսներու ընթացքին՝ իբր համայնաւար պարագլուխներ ծանօթ ու յարգուած ուրիշ հայրենակիցներու ալ նոյն ծանր ամբաստանութեանց ենթարկուած ըլլալուն տխուր լուրերը բերին մեզի, կամ երբ կ'իմանանք նոյն թերթերէն թէ Գրողներու Միութեան նոր նիստերու մէջ ծանօթ մեծատաղանդ գրողներու կողմէ «մեղա՛յ» ի կսկծեցուցիչ տեսարանները կը կրկնուին։ Այդ տոամբ միշտ կը ճնշէ սրտիս վրայ իբր մեծ գծադրութիւն մը մեր ժողովուրդին ու հայրենիքին համար, անով մանաւանդ աւելի վրդովեցուցիչ որ հեռու ենք որոշապէս եւ ամբողջապէս գիտնալէ ինչ որ կ'անցնի Ս. Հայաստանի ինչպէս եւ ամբողջ Ս. Միութեան մէջ եւ թէ ի՞նչ են իսկական, էական պատճառները այդ փոթորկին։ Իրերը՝ ինչպէս ամէն յեղափոխութեան մէջ՝ քայլելու վրայ էին դէպ ի աւելի դամկաւարական, յարաբերաբար աւելի ազատ բեթիմ մը, դէպ ի բեթիմ մը որ յեղափոխութեան մաստրկած արդիւններուն էականը պահելով հանդերձ պիտի հետզհետէ մէկդի գնէր ծայրայեղութիւնները եւ նորմալ պայմաններու մօտենար, բնական, տեւական ձեւ մը ստանար։ Այդ բնաշրջութիւնը կը թուէր տեղի ունենալ նոյն ինքն ղեկավարութեամբ Սթալինին (եւ իր քանի մը խորհրդականներուն, որոնց գլխաւորներէն էր Կորքին), եւ ատոր ապացոյցներէն մէկն ալ այն տեմորաթական ոգին է ու չափաւորութեան ձգտումը որ կ'երեւան նոր Սահմանադրութեան մէջ որուն գլխաւոր հեղինակը ինքն իսկ Սթալինը եղաւ։ Բայց Սթալինի մեծ, մօռլ ու մոլեղին հակառակորդը, «մշտական յեղափոխութեան» քարոզիչ, ծայրայեղ, անդիւշող միջադպրական համայնաւար Թրոքսին՝ իր դանազան երկիրներու մէջ ունեցած համախոհ հետեւորդներով՝ կը թուի թէ իորհ.

Միութեան այժմեան գերագոյն վարիչներուն դէմ դաւեր լարելով՝ ներսն ու դուրսը, Սթալինը մղեց այդ սկսուած բնաշրջութեան ճամբան ձգելու եւ ամէն ճիւղ նախ թրոքսիզմին լիակատար ջախջախման համար թափելու։ Այդ պատճառով՝ Սթալին կը թուի հարկաւորուած ըլլալ ինքզինքը Թրոքսինէն աւելի ձախ ապացուցանելու Յեղափոխութեան ամենէն հարգաւոր պաշտպանի դերը իր ձեռքը պահելու։ Եւ այս բոլորին հետեւանքով, այդ ջղային ներքին պայքարին մէջ, ամէն տեղ Թրոքսիսթ տեսնելը՝ ըմբռնելի բայց հետզհետէ հիւսնող գործող դարձող հոգեկան վիճակ մը եղած է, որուն բերմամբ իրական թշնամիներուն դէմ ինքնապաշտպանութեան արդար պայքարին հետ՝ հապճեպ ու սխալ տեղեկութեանց, անձնական ոխերէ բղխած անճիշդ ամբաստանութեանց հիման վրայ մերթ անմեղներ զոհելու ահաւոր ու ցաւալի երեւոյթն ալ ի յայտ կուգայ։ Կ'ըսուի թէ Թրոքսիսթին դէմ առ պայքարին կը միանայ նաեւ իորհ. Միութեան թշնամի դրամատիրական եւ իմփերիալիսթական պետութեանց դաւերուն գործիք եղող անձերու դէմ պայքարը։ Ժիշդ է աղ, եւ ո՞ր ատիճան։ Այդ մասին որոշ ոչինչ գիտենք։ Եթէ աղ ճիշդ է չափով մը, ինչ որ շատ հաւանական է, միթէ այդ հետապնդմանը մէջ եւս իրական դաւադիրներու հետ անմեղներ ալ չեն փրշրուիր։ Բայց ճիշդ կրնա՞յ ըլլալ որ դաւող ընդգիմադիր Թրոքսիսթներ ու ողորմատիրական էմփերիալիսթական տէրութեանց գործիք դաւադիրները միեւնոյն անձերուն մէջ միանան։ Ճշմարտանման չէ, տրամաբանական չէ ատիկա։ Այս կնճռոտ հարցերուն վրայ, անշուշտ, մենք հեռուէն մեր ունեցած տատաղ տեղեկութիւններով վերջնականապէս ստոյգ եզրակացութեանց չենք կրնար հասնիլ։ Սակայն այդ ընդհանուր հարցին մէջ կայ կէտ մը, որ մեզի շատ աւելի մօտէն ծանօթ է եւ որուն վրայ կրնանք համոզուած մը գոյացնել, ու պարտինք այդ համոզումը արտայայտել։ Այն է որ Հայաստանի մտաւորական ու քաղաքական ղեկավար ուժերուն մէջ անկարելի կը գտնենք որ Թրոքսիսթներ ու մանաւանդ օտար էմփերիալիսթական թշնամի տէրութեանց գործիք դաւադիրներ գտնուին։ Անկարելի է մանաւանդ

որ այն անձնաւորութիւնները որոնք սոսկալի ամբաստանութեանց տակ դրուած ու գործունէութենէ հեռացուած են եւ զոր մեծ մասամբ մօտէն ու մասամբ հեռուէն իրենց գործերով ճանչցեր ենք իբր ուղղամիտ մարդիկ ու անձնուէր գործիչներ կամ տաղանդաւոր գրողներ, բոլորն ալ նոր բեթիմին հոգեւին յարած, այդպիսի զգուելի դեր մը կատարելու ու եւ է յափով տրամադիր եւ կարող եղած ըլլան: Զգուելի դեր՝ ոչ միայն մաշկկային այլ եւ հայկական տեսակէտով, վասն զի Պորհ. Հայաստանը՝ իր ծոցին մէջ հաւաքուած մէկ միլիոն հայ ժողովուրդով, իր ազգային մշակութիւթով, իր որոշ չափով ինքնավար ու ազգային պետական կեանքով, հայ ազգի բովանդակ ապագան իր մէջ ունեցող իր աթմեան դիրքով ու պայմաններով, Խորհրդային Միութիւնը քսուած քաղաքական մեծ կազմակերպութեան պաշտպանութեանը անհրաժեշտ պէտք ունի՝ այդ Միութեան անդամ եղող բոլոր Հանրապետութիւններէն աւելի՝ իր գոյութիւնն իսկ պահպանելու համար, եւ Հայեր որ պիտի դաւէին այդ Միութեան ղեկավար ուժերուն դէմ, ոչ միայն համայնավար կուսակցութեան տեսակէտով, այլ գուտ հայ ազգային տեսակէտով դաւաճանական արարք գործած պիտի ըլլային: Այդ բոլոր Հայերը որ ամբաստանուած են, հեռու են դաւաճանի հոսի ունենալէ եւ թիրիմացութեանց զոհ են ապահովապէս կամ նախանձոտ մրցակիցներու էնթրիկներով սեւաւարած: Բոլոր սրտով կը մողթենք որ անոնց անմեղութեան հաստատման, ուրեմն եւ անոնց ազատ արձակման բարի լուրն ստանանք ի մօտոյ:

Սպասելով ատոր, ես չեմ ուզեր ներկայ մրրկային տոամին մեր երկրին վրայ եւս ծանրացուցած մութ ամպերո միայն տեսնելու մէջ յամենայ եւ՝ ինչպէս մեր թերթերէն ու մանր՝ այդ բոլորէն հետեւցնել թէ ուս մարքեան յեղափոխութեան եւ անոր Հայաստանի մէջ կատարած դերին վերջնական փլուզման է որ հանդիսատես կ'ըլլանք. չեմ ուզեր եւ չեմ կրնար ընդունիլ թէ մենք, որ՝ մնալով ուսմկավար ազատական հայրենասէրներ՝ իբր այդ Պ. Հայաստանի քաղաքական ու մտաւորական ուկավարներուն ձեռք երկնցուցինք այնտեղ կա-

տարուած հայրենաշէն ու մշակութային դրական գործերուն եւ ներդադրի գերազանցապէս ազգասիրական ձեւնարկին մէջ անոնց գործակցելու համար, սխալած ենք, եւ թէ դէպքերը ցոյց կուտան որ դաշնակցականները, որոնք ամէն կէտի մէջ խորհրդային բեթիմին ու Պորհ. Հայաստանի ղեկավարներուն հանդէպ ժխտական հոգեբանութիւն մը ի յայտ բերին եւ գուտ քննադատական ու մշտապէս ներհակ կեցուածք մը բռնեցին, իրաւունք ունէին: Ո՛չ, այն դիրքը զոր մեր իրատես ու հեռատես հայրենասիրութիւնը մեղ մղեց բռնելու, ճշդագոյնն էր եւ միշտ կը մնայ ճիշդ, որովհետեւ լաւագոյնը չկար եւ ցարդ չկայ մեկ առջեւ կարելի. եւ այդ ուղղութեամբ զոր ընդգրկեցինք, մենք իրական ծառայութիւններ մատուցինք թէ՛ Հայաստանին (անոր ուժերն աւելցնելու նպատակով) եւ թէ՛ Միութեան Հայութեան (անոր սիրտն ու միտքը արդի կենդանի հայ պետութեան հետ կապելով՝ հակառակ անոր մէջ տիրող բեթիմին թերութիւններուն): Ի՞նչ փոյթ որ ատիկա եթէ մերթ որոշ չափով ըմբռնուած է, մերթ ալ՝ ինչ ինչ բոպէներու՝ ինչպէս օրինակի համար՝ այժմ) անտեսուած կամ ուրացուած է Պ. Հայաստանի ղեկավարներէն: Հայրենասիրական խմբակցութիւն մը որ ազգայնական է, որ համայնավար ու նոյն իսկ ընկերավարական չէ, չի սպասեր որ իր հայրենիքին վարիչ համայնավար կուսակցութիւնը ամէն կէտի մէջ իրեն համաձայն ըլլայ եւ իր խօսելու եւ գործելու եղանակին միշտ ու բացէ ի բաց իր հաւանութիւնը տայ. դա՛դափարական ընդդիմադիր հոսանք մը կը ներկայացնէ մեր կուսակցութիւնը, որ սակայն հայրենիքի եւ ազգի գերագոյն շահերուն համար Հայաստանի այժմեան ղեկավարներուն դրական որոշ գործերու մէջ օգնելը իր պարտքը կը համարի, ատանդ ու եւ է կարեւորութիւն տալու Հօկեան չըջանականներէն եւ ատոնց ուղղակի կամ անուղղակի օրկան եղող թերթերէն եկած «կեղծ բարեկամ»ի պէս ապուշ որակումներուն, որպէս թէ հայրենասէր կաղմակերպութիւն մը կարենար կեղծ բարեկամ ըլլալ իր սիրելի հայրենիքին, եւ որպէս թէ հայրենիքի հանդէպ սէրն ու սրտագին նուիրումը (այսինքն «բարեկամ»ութենէն աւելին) ապա-

ցուցանելու համար պէտք ըլլար որ մաշդ այդ հայրենիքին մէջ տիրող բեթիմին աւ բոլոր կէտերուն համաձայն ու համակիր ըլլար:

Հօկր որ իրականին մէջ աւելի Հայաստանէն Օգտուող Կոմիտէ է քան Հայաստանին օգնող, հարիւր անգամ պակաս բան տուած է Ս. Հայաստանին՝ իբր գրական օգնութիւն՝ քան Ռ. Ա. Կուսակցութիւնը, որ Հօկին ստեղծուելէն ալ շատ առաջ, Խորհ. Հայաստանը ցոյց տուաւ զազդութեամբ հայութեան՝ իբր միակ աւուր ու տեւական յենակէտը, իբր մեր հայրենասիրական բաղձանքներուն ապագայ իրականացման միակ երաշխիքը, եւ մղեց զազդութեամբ հայութիւնը, մղեց Բարեկործանը, Հայրենակցականները եւ այլ կաղմակերպութիւններ իրենց բոլոր օգնութիւնը տալու Ս. Հայաստանի նիւթական ու մտաւորական վերաշինութեան գործին ու ներդադթի ձեռնարկներուն: Եւ եթէ Ռ. Ա. Կուսակցութեան անգամ գրուած Հայերու թիւը խոռոմարժան բաղմութիւն մը չի ներկայացներ, Ռ. Ազատականներու պէս մտածող ու զգացողները՝ այսինքն Ս. Հայաստանին հայրենասիրական տեսակէտով կապուիլ եւ անոր օգնել ուղղները, զազդութեամբ հայութեան ահադին մեծամասնութիւնը կը կաղմեն, անհունապէս աւելի բաղմութիւն քան զասակարգային ու միջադպանական մարքահան տեսակէտներով անոր յարածները որ ճշգրիտ թիւ մը կը կաղմեն Սփիւռքի մէջ: Յուսաբերի վերջին խմբագրականները ուր Ռամկ. Ազատականները կը պատկերացունեն իբր Խորհ. Հայաստանի ղեկավարներուն ամէն զիջումը՝ ռոյ, ամէն բանի մէջ անոնց գործիք դարձող, անոնց առջեւ առանց արժանապատուութեան ամէն բոպէ քծնող, անոնց ամէն ինչ տուող ու ոչինչ պահանջող, ոչինչ ստացող ի փոխարէն, ազգասէր հայ հոսանքի մը ուղղութեան եւ գործունէութեան մասին տարախոհ հայ ուրիշ հոսանքի մը մէկ գործիչին կողմէ անհասկացողութեան եւ անազնութեան ղերադրական աստիճանը կը ներկայացնեն: Ռ. Ազատական գործիչներու արարքներն ու գրուածքները տարիներէ ի վեր այդ անմիտ ու տղեղ որակումներուն որոշապէս հակառակը կ'ապացուցանեն: Այդ գործիչները երբեք չեն ուրացած, չեն իսկ սքողած իրենց ազգասիրական, ազա-

տական եւ սամկափարական սկզբունքները, ոչ միայն ամէն բանի մէջ գործիք չեն եղած Հայաստանի համայնափար վարիչներուն, այլ տարիներէ ի վեր զանազան Զանգուններու հետ իրենց բուն բանավէճեր ունենալը եւ անոնցմէ «կեղծ բարեկամ» յորջորջուիլն ու դեռ աւելի ալ կծու բացատրութիւններով որակուիլը՝ որոշ ցոյց տուած են թէ խորհրդային բեթիմի բոլոր կէտերուն համաձայն չըլլալնիս մենք միշտ յայտնած ենք, քննադատած ենք ինչ որ անոր մէջ մեր իտէային համապատասխան չէ, վարուած ենք իբր իսկական անկեղծ բարեկամ, որ մեր հայրենիքի մէջ այսօր տիրական եղող տարախոհ հոսանքի մը ղեկավարներուն հետ կ'ուզէ՝ հայրենասիրական սկզբունքներու իսկ տեսակէտով արժէք ու նշանակութիւն ներկայացնող գործերու մէջ՝ գործակցիլ եւ իբր փոխարինութիւն ուրիշ բան չի սպասեր թայց եթէ մեր հայրենիքին եւ մեր ազգին ղրական օգնութիւն մը հասուցած ըլլալու հոգեկան բարձր դոհունակութիւնը: Եթէ Բարեկործանական ու Հայրենակցականները Ս. Հայաստանի մէջ զիւղեր եւ աւաններ չ'ինելու, զանազան ազգօգուտ հաստատութիւններ հիմնելու մրդուեցան, եթէ Պօղոս Նուպար փաշա հոն հիմնեց իր կնոջ անունով հիւանդանոց մը, եթէ Մարկոսեան կտակը, Դարուհի Յակոբեան կտակը, Երուանդ Յակոբեան եւ Աւետ Սարգիս կտակները եւ այլ այդ կարգի կտակներ Ս. Հայաստանի մէջ գործադրուեցան եւ ոչ թէ՛ օրինակի համար՝ Սուրիոյ մեծ հայ համայնքին ծոցը, եթէ Մեկոնեան իր նուիրատուութեան պայմանագրին մէջ որոշապէս նշանակեց թէ տարեկան 3000 ոսկի պէտք է միշտ գրկուի Ս. Հայաստանի Համալսարանին՝ հայագիտական ամպիոնին եւ հայագիտական հրատարակութեանց համար, եթէ վերջին 10-12 տարուան շրջանին՝ հազարաւոր Հայեր արտասահմանէն ուղեղին երթաւ Ս. Հայաստան եւ փոխադրուեցան հոն, այդ բոլորին մէջ Ռ. Ա. գործիչներու մամուլն ու անձնական ճիգերը կատարեցին ամենակարեւոր դեր մը, որ անհերքելի է. եւ ատոնք յաւազոյն բաներն են որ տեղի ունեցան — ու միակ լաւ բաները որ կրնային տեղի ունենալ ներկայ պայմաններու մէջ — վերջին տասնհինգ տարիներու ընթացքին՝ յօդուտ մեր

հայրենիքին ու մեր ժողովուրդին: Ահա ինչու աշուր ալ, այս փոթորկի շրջանին, ցաւելով հանդերձ տխուր բաներուն համար որ կը պատահին մեր հայրենիքին մէջ, չեմ կրնար աչքս միայն մութ ամպերուն վրայ յառած պահել ու չփնտռել ինչ որ կը տեսէ ու կը յամառի վառ մնալ այն լոյսէն որ երէկ կը փայլէր հոն, որ հետզհետէ աւելի մեծացող կը դառնար, եւ որ հիմակ ալ՝ տեսնել գիտցողին համար՝ ամպերուն ճեղքերէն նորէն կը հոսի, խաւարը կը մեղմէ եւ մեղ կը մղէ յուսալու որ այս փոթորիկը պիտի անցնի, ամպերը պիտի փարատին, եւ պիտի դան օրերը ուր լոյսը աւելի քան երբեք պայծառ պիտի տիրէ մեր հայրենիքին մէջ: Ահա ինչու ես, որ զէջը միայն տեսնելու եւ անոր կողքին գոյութիւն ունեցող զրական իրողութիւններն անտեսելու ունակութեան հակակիր եղած եմ միշտ, որ վայող բուռի չորհրդով, ամբողջով դերը կատարելէ միշտ խորշած եմ, որ առանց պատրանքներու անձնատուր բլլալու՝ իրականութեան զէջն ու լաւը միասին որոշապէս տեսնելով ու ցոյց տալով՝ ներկային ժխտական կողմերուն քննադատութեան հետ լուսաւոր կէտերն ալ նկատել ու զնահատել եւ յաւազոյն ապագայի մը վրայ մեր ժողովուրդին հաւատք ներշնչելը սիրած եմ միշտ, պարտք համարեցայ՝ ներկայ բուսկին ալ՝ այս քրոնիկիս մէջ, ըսելէ յետոյ ինչ որ աւագելի է Հայաստանի այժմեան կացութեան մէջ, մատնանիչ ընել նաեւ այնտեղ աշուր իսկ պարզուող մտաւոր կեանքի համակրելի ու զնահատելի երեւոյթները, որ ցոյց կուտան թէ ղեկավար անձնաւորութիւնները եթէ մասամբ փոխուած են (ու պատուական ուժերու անարդար եւ անդուծ հեռացումով ու անշարժացումով), մշակութային նոյն գործը կը շարունակուի սակայն, թէ հոն կայ միշտ հայ կառավարութիւն մը որ՝ կարելիին սահմանին մէջ՝ զանազան ձեւերով իր պաշտօնական խրախուսանքն ու օգնութիւնը կը բերէ հայ մշակոյթի կենսական գործին, այնպէս որ եղբարարող Աղասի Խանջեանն իսկ, եթէ կարենար իր գերեզմանէն հետեւիլ իր սիրած բնավայրին մէջ այժմ անցած դարձածին, պիտի տիրէր անշուշտ արժէքաւոր անմեղներու հալածմանն ի տես, այլ եւ անշուշտ պիտի հրճ-

ուէր տեսնելով իր եւ իր աշխատակիցներուն գործին շարունակումը՝ յօգուտ հայ ժողովուրդին եւ մշակոյթին:

Դառնալով Խ. Հայաստանի մէջ այժմ կատարուող մշակութային գործունէութեան պատկերացմանը, կը կրկնեմ որ այդ մտաւորական մարդին մէջ անցած դարձած մութ դէպքերուն ինչ ինչ կէտերն ալ մեզի անհասկանալի կը մնան: Չեմ հասկնար, օրինակի համար, թէ ժամանակակից մեծ հայ գրողներու եւ հինաւուրց Ֆրիկին գործերուն վերհրատարակումը եւ ծրագրուած յոբելեանական հանդիսութիւնները, զոր վերեւ յիշատակեցի եւ զոր ո եւ է արտասահմանեան հայրենասէր Հայ խորապէս պիտի զնահատէ, ինչո՞ւ կը հակադրուին՝ Երեւանեան լրագրական յօդուածներու ու նոյն իսկ պաշտօնական ղեկուցումներու մէջ՝ Հայաստանի երէկուան քաղաքական ու մտաւորական ղեկավար խումբին, ամբաստանուած ու դատաւիւտուած խումբին, զրական ձեւաւարկներուն կամ արտադրութեանց: Որպէս թէ այդ նախորդ շրջանին, Խանջեանին իսկ առաջնորդութեամբ, կը տիրէ եղբր Խ. Հայաստանի մէջ «ձեւով ազգային եւ բովանդակութեամբ ալ ազգայնական» հերետիկոս զրականութիւն մը՝ փոխանակ «ձեւով ազգային, բովանդակութեամբ միջազգային կամ ընկերվարական» օրթոտոքս բանաձեւին: Որպէս թէ Միքայէլ Նալբանդեանի, Պոռչեանի, Աղայեանի պէս ընկերվարական մտայնութիւն կամ զէթ ժողովրդական — ռամկավարական ոգի ունեցող հեղինակներ կ'անտեսուին եղբր այդ տիրող խումբին կողմէ՝ եւ Ֆրիկի նման «յեղափոխական» չունչ ունեցող հին բանաստեղծներ կը թողուին եղբր մեր կղերամիտներուն ձեռքը, փոխանակ որ անոր գործերուն հրատարակումը խորհրդային մտաւորականութիւնը ինքն իսկ կատարէր:

Թերեւս ցաւազին հարկադրութիւն մը կայ — որուն զադոնիքը մեզի փակ է դեռ — տարարազող Խանջեանին եւ անոր մօտիկ եղած քաղաքական ու մտաւորական գործիչներուն զէմ անպատճառ քննադատութիւններ եւ ամբաստանութիւններ ուղղելու. բայց մեզի համար,

որ մեր այդ հայրենակիցներուն նկարագիրը կը կարծենք ճիշդ ճանչցած ըլլալ, եթէ անկարելիութիւն մը կը համարինք որ անոնք, այդ ուղղամիտ համայնավար կամ խորհրդային Հայերը, ինչպէս ըսի արդէն, դաւադրական ընդդիմադիր Թրոցքիի գործիք դառնալ բոպէ մը խորհած ըլլան, դրական, զեղարուեստական մարզին մէջ՝ ուր իրենց որոշումներուն, արարքներուն, արտադրութիւններուն ուշադրութեամբ եւ լրջօրէն հետեւած ենք, ո՛չ նացիոնալիստական (այսինքն ազգայնամոլական) ո՛չ ալ Թրոցքիստական ո եւ է նշոյլ տեսած ենք ատոնց մօտ (եւ արդէն ըսինք որ այդ երկու տարրերը մէկանց միեւնոյն մարդուն մէջ գլուխէլ անհնար է)։ Երէկուան այդ խումբին ալ զեկալարութեան ու արտադրութեան նշանաբանն էր «ձեռով ազգային, բովանդակութեամբ միջազգային կամ համամարդկային ու ընկերվարական»։ Տեղական կամ ցեղային գոյնը, բնիկ միջավայրի, բնավայրի տեսարաններու նկարագրութիւնը, անհրաժեշտ մաս կը կազմէ ազգային ձեռքի, առանց որուն ո եւ է կենդանի եւ ինքնատիպ գործ չի կրնար երեսն գալ, եւ ազգայնամոլութեան հետ ո եւ է կապ չունի։ Կորբիի ամբողջ գործը խորապէս ռուսական է՝ շատ տեսակէտներով, բայց ազգայնամոլական չէ, առանց սակայն տեսակ մը անդոյն, անդրոշմ, անհամ, անկենդան համամարդկայնութեան մէջ իյնալու։ Այս մեղադրուած գրողներուն մէջ ազգայնամոլական ոչինչ կար, այլ — ինչ որ Ժանի անդամ մենք նկատել տուած ենք իրենցմէ ոմանց գործերուն նրւիրուած մեր գրողատականներուն մէջ, — միջազգայնական կամ ընկերվարական տարրը՝ քարոզչական ձեռով՝ այնքան ծայրայեղօրէն կը տիրէր անոնց գործերուն մէկ բաւական կարելոր մասին մէջ, որ կ'եղծանէր անոնցմէ ամենէն տաղանդաւորներուն իսկ շատ մը էջերուն բնականութիւնը, կենդանութիւնը, զեղեցկագիտական կատարելութիւնը։ Երբեք հայ ժողովուրդի անցեալ ամբողջ պատմութեան զէմ այնքան հայհոյանք ու անարդանք չէ ուղղուած որքան Չարենցի Գիրք Բանապարհին «Թխուած», անյաջող քերթուածներէն ոմանց մէջ։ Իշխանագուն Մհերն ու Դաւիթը, — որոնք ըստ Արեղեանի՝ Մամիկոնեան նախարա-

րական զերգաստանի հերոսներու ցոլացում եւ զող դէմքեր են — այդ դրքի մէկ քերթուածին մէջ՝ հայ բռնակալ, արիւնարբու, կեղեքող ու շահագործող իշխաններուն հակադրուող «Ժողովրդական հերոսներ» են դարձած, — մինչ այդ զիւցաղնավէպերուն հեղինակներն են որ ժողովրդական աշուղներ են եղած, իսկ անոնց զխաւոր դերակատարները՝ իշխաններ (Դաւիթը՝ ներկայացած իբր մտատխալար վեհօղի եւ քաջարի իշխանագունի, իր երկիրը պաշտպանող հերոսական պետի)։ Ու եթէ Չարենցը իր զիւցաղներգական շունչով, Նորենցն՝ ու Մահարին իրենց փափուկ քնարերգութեամբ, յեղափոխական պայքարը եւ համայնավարական իտէալը մերթ երգած են անկեղծ, ներշնչուած, իսկապէս բանաստեղծական տաղերու մէջ, ի՞նչքան ունին նաեւ քերթուածներ ուր իրենց տաղանդը զոհած են համայնավարական փրփափանտին, զոր համարած են քաղաքացիական պարտականութիւն։ Բայց անոնք անվիճելի արժանիքն ունէին իսկական տաղանդով օժտուած ըլլալու։ անոնք իրապէս ճոխացուցին մեր գրականութիւնը՝ գործերով, ուր ինչ որ ինքնարուեստ է եւ կենդանի, ո եւ է հայ կամ օտար գրասէրի համար գնահատելի ու սիրելի է։ անոնց ընտիր գործերը ոչ միայն Նոր Հայաստանի գրականութեան լաւագոյն էջերէն եղան, այլ եւ հայ յեղափոխական համայնավարութեան ալ ամենէն զեղեցիկ գրական արտայայտութիւնները հանդիսացան։ Եւ ի՞նչպէս կարելի է այդ երէկուան խումբին վերադրել Սունդուկեանի, Նալբանդեանի, Պոօշեանի, Աղայեանի հանգէպ անտարբեր, զաղջ կամ նոյն իսկ հակակրական վերաբերմունք ունեցած ըլլալու մեղքը։ անոնք չէ՞ որ կատարեցին Սունդուկեանի ամբողջ գործերու նոր ու քննական հոյակապ հրատարակութիւնը, անոնք չէ՞ որ անոր կարեւորագոյն խաղերը Խորհ. Հայաստանի բեմերուն վրայ տիրական դարձուցին եւ «Պէպօ»էն հանեցին Ֆիլմ մը որ յաջողագոյնն է Խ. Հայաստանի մէջ ցարդ յօրինուած Ֆիլմերուն։ Անոնք չէ՞ որ Մ. Նալբանդեանի անտիպ երկերու զեղեցիկ հրատարակութիւնը իրականացուցին՝ Աշոտ Յովհաննիսեանի գիտուն ու զերազանցապէս մարքսիստաշունչ ու-

սուսմասիրութեամբ եւ մեկնաբանութիւններով: Անոնցմէ ո՞րն է որ խանդավառութեամբ պիտի չմասնակցէր — ինչպէս եւ ու եւ է ազգասէր Հայ արտասահմանէն — Նալբանդեանի ծննդեան հարիւրամեակի ի մօտոյ տեղի ունենալիք փառահեղ տօնակատարութեանց եւ անոր ի պատիւ արձանի մը կանդնումին այսօրուան խումբէն՝ յղացուած ու որոշուած ծրագրին, զոր կը զօլենք, որովհետեւ Նալբանդեան, լաւ Հայ, բարձր միտք, տաղանդաւոր գրող, մեծ յեղափոխական եւ մեծ ազգասէր, (այդ երկուքը միացնել շատ լաւ կարելի է, ինչ որ ապացուցին՝ Նալբանդեանէն յետոյ՝ Միսսնիկեաններն ու Շահումեանները), բովանդակ Հայութեան փառքերէն ու կուսքերէն մէկն է: Այդ երէկուան խումբը չէ՞ր որ այնքան խնամքով, ու զեղեցիկ տպագրութեամբ, հրատարակեց Յովհաննէս Թումանեանի, Ժողովրդական ոգիով տողորուած, խորապէս ազգասէր եւ եւ Խորհ. Հայաստանի այսօրուան զեկավար խումբէն ալ պաշտուած այդ մեծ բանաստեղծին, զեղարուեստական երկերուն հաւաքածուն եւ պատրաստելու վրայ էր անոր ամբողջական երկերուն քննական հրատարակութիւնը: Ան չէ՞ր որ կատարեց զեղատիպ հրատարակութիւնը Խորհ. Հայաստանի համայնավար հնագոյն բանաստեղծին՝ Յակոբ Յակոբեանի՝ ամբողջ գործերուն: Ան չէ՞ր որ ի լոյս բնծայեց «Սասնայ ծռեր» զիւցապնամփայլ բոլոր ճիւղերու դանազան տարբերակներու կոթողական հաւաքածուն առաջին հատորը, Արեղեանի եւ Մելիք Օհանջանեանի հմտալից ներածութեամբ, Կոջեանի զեղեցիկ նկարազարդութեամբ: Ան չէ՞ր որ հրատարակեց Պարոնեան ու Երուանդ Օտեան մեծ երգիծարաններուն (որ ոչինչ ունին պուրժուայական կամ ազգայնամօլ) գործերու հաւաքածոները, ինչպէս եւ հատընտիր երկերը Պետրոս Գուրեանի, Աւետիս Իսահակեանի, Մեծարեւոյի եւ Սիպիլի պէս բանաստեղծական անմիճելի տաղանդով լի վարպետ հեղինակներու եւ որ ծրագրած էր հրատարակել ծաղկաքաղ մը Գրիգոր Զօհրապի լաւագոյն էջերուն, այն Զօհրապին որ ըմբոստ միտք մը եւ գրական հզօր դէմք մը եղաւ: Այդ խումբը չէ՞ր որ ծրագրած էր Արուսեանի եւ Նալբանդեանի ամբողջ գործերուն — տպուած եւ

դեռ անտիպ — նոր ու քննական հրատարակութիւն մը ի լոյս բնծայել: Ու այսպիսի արարքներու կամ որոշումներու շարքը դեռ կըրնայի երկարել: Արդ՝ ասոնք յղացող եւ իրագործող մարդիկը ինչո՞ւ դիտմամբ պիտի անտեսէին Պոչեան մը կամ Աղայեան մը, որ ամբողջ Հայութեան սիրելի գրողներ եղած են, բայց որոնք վերջապէս Նալբանդեանի, Սունդուկեանի կամ Յակոբ Յակոբեանի չափ յառաջ չեն գացած «յեղափոխական» ոգիի արտայայտութեան մէջ: Ասոնց ալ գործերուն հրատարակման պիտի խորհէին անշուշտ անոնք, երբ կարգն ու ատենը դար: Եւ եթէ Յրիկի գործերը հատորի մը մէջ ամփոփելու գաղափարը դեռ չէին ունեցած, մտադիր էին մեր միջնադարեան բանաստեղծներուն, ուրեմն եւ անշուշտ առաջին դիմ վրայ Յրիկին, լայն տեղ տալ հայ հին եւ նոր բանաստեղծութեան ողտեսէն թարգմանութեանց մեծ հատորին մէջ որ պատրաստուելու վրայ էր Մոսկուա անցեալ տարի ուս եւ հայ գրողներու աշխատակցութեամբ: Իսկ եթէ Յրիկի բնագիրներու հաւաքածու մը հրատարակել խորհած չէին դեռ, որոշած էին Քուչակեան տաղիկներու լիակատար հաւաքածուի մը քննական հրատարակումը, եւ քուչակեան տաղիկները աւելի իսկ լայն չափով «Ժողովրդական ոգի» եւ «ազատ շունչ» ունին իրենց ինչ ինչ մասերուն մէջ, քան Յրիկի քերթուածները. եւ եթէ անոնք ալ՝ ինչպէս Յրիկի քերթուածները, խառնուրդ մըն են կրօնական — խրատական աւանդարոյր արտայայտութեանց եւ բողոքի կամ ընդմիջման ազգակներու, քուչակեան տաղիկներուն մէջ՝ ոչ միայն սիրոյ աշխարհիկ, իրապաշտ, մերթնոյն իսկ բոլորովին «հեթանոսական» արտայայտումը, որ Յրիկին մէջ բնաւ գոյութիւն չունի, կը հասնի ամենասուր՝ թէեւ միշտ զեղեցիկ՝ ձեւերու, այլ եւ հակակդեալական կայծեր կան հոն մերթ ու կրօնական հաւատքի հիմունքներու մասին տարակոյսի նշոյլներ, աւելի յանդուգն քան ինչ որ կայ Յրիկի մէջ:

Դառնալով Յրիկին, ինծի համար ամենամեծ հաճոյք եղաւ իմանալս որ Խ. Հայաստանի Պետ. Հրատարակչութիւնը որոշեր է անոր քերթուածներուն հաւաքածուն ի լոյս բնծայել, որովհետեւ ոչ ոք Հայոց մէջ ցարդ այնչափ

սիրած, քննած, ըմբռնած եւ հայ ժողովուրդին ինչպէս եւ օտարներուն ծանօթացուցած է Ֆրիկը իր դործին բոլոր երեսներով՝ որքան այս տողերը գրողը: Իր նշանաւոր քերթուածը՝ Գանգաւտ, ուր «արդար» Աստուծոյն իր բողոքի ազդակը կը բարձրացնէ աշխարհի ու մարդկային կեանքի մէջ տիրող բնական եւ բնկերական անհասարակութեանց եւ անիրաւութեանց մասին, եւ ուր նաեւ «աստուածապաշտ» հայ ժողովուրդին բռնակալ, աւելիչ, արշաւող «անօրէն»ներու ձեռքէն քաշած տառապանքներուն եւ անարդանքներուն համար զանօրէն կը տրտնջայ եւ ատոնց հանդէպ Աստուծոյ անտարբերութիւնը անհասկանալի կը դնէ, այդ իր պարզուկ ու միաժիտ ձեւին մէջ ուժեղ ու խորունկ քերթուածը զոր Երեւանի թերթերը արտասպեցին վերջերս՝ մասամբ, Տեւիկանց Արիստակէս վարդապետն է որ հրատարակած է զայն է՛ն առաջ իր Հայերգ հատորին մէջ, առանց ո եւ է մեկնողական, զնահատական ծանօթագրութեան, եւ այդ հատորին լոյս տեսնելէն ետքն ալ տարիներով ատոր վրայ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնող մը էր եղած: Ես եմ որ Անահիտի նախկին շրջանի եօթներորդ տարուան (1905) Յունուարի թիւին մէջ անոր բնագիրն ամբողջութեամբ արտատպեցի՝ այժմեան աշխարհարարի վերածումի մը հետ, եւ այդ հրատարակութեան բնկերացուցի գրական վերլուծման ընդարձակ յօդուած մը, ուր ի վեր կը հանէի ինչ որ հայկական միջին դարուն դրեթէ համատարած համակերպական ու փառաբանական աստուածապաշտութեան մը արտայայտիչ գրականութեան մէջ այդ քերթուածը կը բերէր նոր ու յանդուգն իր ընդլիզման տողերովը, (ինչպէս եւ նոյն Անահիտին մէջ նախ, եւ յետոյ հատորով, ի վեր հանեցի ինչ որ կար խիղախ եւ ըմբոստ՝ Քուչակեան տաղերու մէկ մասին խորքին ու ձեւին մէջ): Էջմիածնի, Երուսաղէմի, Փարիզի, Լոնտոնի ձեռագիրներէ Ֆրիկի անտիպ բազմաթիւ քերթուածներու օրինակութիւններ հաւաքած էի եւ մտադրութիւն ունէի զանոնք արդէն տպուածներուն միացնելով հատորի մը մէջ սովորուել, երբ Էջմիածնի միաբան Տիրայր վարդապետ, այժմ արքեպիսկոպոս, որ այն ատեն Փարիզ կը գտնուէր եւ Անգլիա եղած

միջոցին օրինակեր էր Օքսֆորտի, Մանչեսթրի եւ Լոնտոնի հայ ձեռագիրներէն շատ մը անտիպ քերթուածներ Ֆրիկի, եւ որ մասնաւորապէս կը սիրէր Ֆրիկը որովհետեւ անոր գրուածքներուն ինչ ինչ մանրամասնութիւններէն եւ լեզուէն իսկ կը հետեւցնէր թէ ան ալ իրեն պէս Ղարաբաղցի էր, խնդրեց որ իրեն ձեւած այդ Ֆրիկի հաւաքածուն կազմելու եւ հրատարակելու դործը, ու ես հաւանեցայ (թէ եւ վրաս ճիշդ մ'ընելով) եւ իմ օրինակութիւններս ալ իրեն տուի, եւ ան պատրաստեց ամբողջական հաւաքածուն՝ այլ եւ այլ օրինակներու համեմատութեամբ եւ լուսարանող ծանօթագրութիւններով: Բայց — ինչ որ ցոյց կուտայ թէ ինչքան մեր Երեւանի այժմեան խումբը կը սխալի կարծելով թէ մեր «կղերամիտները» կ'ուղեն Ֆրիկը դրաւել ու իրենց ձեռքը պահել, — Մայր Աթոռի Միաբանութիւնը, որ այն ատեն (պատերազմէն առաջ) հարուստ էր, չեմ գիտեր ինչո՞ւ ոչ մէկ սանթիմ ուղեց ծախսել հրատարակելու համար այդ գիրքը, եւ Տիրայր վարդապետ ստիպուեցաւ զիմել Փրոֆ. Մարին, որ զնահատեց այդ հաւաքածուն կարեւորութիւնը եւ Լենինկրատի (այն ատեն Փեթրոկրատ) ռուս Ակադեմիային զիմելով դատաւ նիւթական հարկ եղած օգնութիւնը, եւ Փորմա մը տպուած էր արդէն՝ եւս պատերազմը պայթեցաւ, ու դործը մնաց ու անկէց ի վեր ալ կը մնայ անտիպ: 1912ին, այդ դործը Տիրայր վարդապետին յանձնելէ առաջ, ես Հայ Էջեր հատորին մէջ արդէն հրատարակեի էի իմ ձեռքով օրինակուած Ֆրիկի անտիպ լաւագոյն քերթուածներէն մէկ քանին որոնց մէջ զմայլելի միատիքական տողեր կան, բայց որոնց մէջ է նաեւ խորիմաստ քերթուածը որ «Ընդդէմ Ծալաքի» վերնագիրն ունի եւ որ ձակատաղրին անարդարութեանց դէմ Գանգաւտին ողիով յօրինուած ուժեղ բողոքի ճիւղեր կը սլարունակէ: Պատերազմէն տարիներ յետոյ, տեսնելով որ Տիրայր արքեպոս-ի հաւաքածուն կը շարունակէ անտիպ մնալ, Նիւ Եորքի Կոչնակին քանի մը թիւերուն մէջ հրատարակեցի Ֆրիկի բանաստեղծութեանց նուիրուած մեկնաբանական յօդուած մը, որուն մէջ կը յիշատակէի նաեւ տպուած քերթուածներէն կարեւոր ու բնորոշ հատուածներ եւ ուր կը

ղնէի նաեւ դեռ անտիպ մնացած քանի մը կարեւոր քերթուածներ: Վերջապէս ես ինքս Ֆրիկի լաւագոյն քերթուածներուն — ինչպէս եւ Քուչակի, Կոստանդին Երզնկացիի եւ այլ միջնադարեան աշուղածեւ բանաստեղծներու ընտիր էջերուն — Փրանսերէն թարգմանութիւնը հրատարակեցի՝ պատերազմէն առաջ Les Trouvères arméniens հատորիս մէջ (որմէ Վալերի Պրիստֆ մեծապէս օգտուած է իր հաւաքածուն կազմելու համար) եւ պատերազմէն յետոյ La Roseraie d'Arménie ին մէջ: Ֆրիկի հատորին ներածութեան մէջ արգեօք դէժ երկու տողով պիտի յիշատակուի՝ Ֆրիկի գործին ծանօթացման համար իմ կատարած դերս: Թերեւս կարելի ըլլայ ատիկա յուսալ, քանի որ ներածութիւնը գրողը պիտի ըլլայ Մանուկ Աբեղեան, որ իր «Գոսանական ժողովրդական երգեր» գրքին մէջ՝ նուիրուած Քուչակեան տաղիկներուն՝ թէեւ ինչ ինչ կէտերու վրայ ինձմէ տարբեր կարծիքներ կը յայտնէ, շատ ազնիւ կերպով յիշատակած ու գնահատած է ինչ որ բրած էի Քուչակի գործը լոյսի մէջ դնելու համար: Կարեւորը այդ չէ սակայն, այլ այն որ Ֆրիկի պէս ինքնատիպ, յուզիչ ու խորապէս Հայ բանաստեղծի մը գործը երեւայ, ինչ որ ո եւ է մէկէն աւելի ինձի հաճոյք պիտի պատճառէ: Ըսեմ միայն անցողակի որ Ֆրիկը միմիայն յեղափոխական խիզախ եւ ըմբոստ միտք մը համարին ալ չափազանցութիւն մը պիտի ըլլար եւ զայն սխալ ըմբռնելու պիտի առաջնորդէր: Ֆրիկ եկեղեցական մը չէ եղած, այլ աշխարհական մը որ ունեցած է ալեկոծ կեանք մը զոր հանրային ազէտներն ու անձնական դժբաղդութիւնները մթազնած են. անոր մեծագոյն դժբաղդութիւններէն մէկն ալ այն եղած է որ Թաթարները իր որդին յափշտակած գերի տարած են, եւ այլ եւս խեղճ հայրը ընդ միշտ կորսնցուցած է անոր հետքը. հաւատացեալ մըն է, քրիստոնէական կրօնքն ու բարոյականը իր հոգիին մէջ կը տիրեն, կը սիրէ Աստուած իբր իր լաւագոյն բարեկամը, պաշտպանը, նեցուկը, եւ իր քերթուածներուն մեծագոյն մասը սրտաբուխ, խորազգաց, սիրապատար միսթիքականութեամբ մը տողորուած

տաղեր են, կամ քրիստոնէական վարդապետութեամբ ու բարոյականով թափանցուած քերթուածներ. բայց ինչպէս Աստուածաշունչին Յորայ գիրքը յորինող անանուն հանճարեղ բանաստեղծը, ան կը տեսնէ ահաւոր անարդարութիւններ, ի ծնէ աղքատը, գերին, կեղեքուածը եւ ի ծնէ հարուստը, իշխողը, բռնակալը, կեղեքողը, ի ծնէ տգեղը, հիւանդը, տկարամիտը եւ ի ծնէ զեղեցիկը, առողջը, խելացին, ու բնութեան այս անիրաւութեանց քով կը տեսնէ մարդոց ալ կամովին, գիտակցաբար իրարու դէմ գործած չարիքներն ու բռնութիւնները, կը տեսնէ այս բոլորը, եւ իր զարմանքը, ցաւը, բողոքը կը բարձրացնէ ճակատագրին դէմ (ընդդէմ Ֆալաքին) կամ այդ ճակատագրին ալ տէրը եղող Նոյն ինքն Աստուծոյ, սակայն երբեք չի հայհոյել այս վերջնոյն, անոր չի համարձակիր վերագրել այդ անարդարութեանց դիտակից որոշումը, այլ կ'եղբակացնէ յայտարարելով թէ Աստուած սր արդար է, որ Արդարութեան սկզբունքն ու աղբիւրն իսկ է, կամեցողն ու պատասխանատուն չի կրնար ըլլալ այդ բոլոր անիրաւութեանց ու ոճիրներուն եւ թէ մարդկային խելքը չի հասնիր այդ մութ խորհուրդներուն: Նոյն առերեւոյթ, հակասական հոգեբանութիւնն է որ կը գտնենք՝ աւելի հզօր ու լայն ձեւով արտայայտուած՝ Յորայ գրքին մէջ, ու Փրոփանսի մեծ բանաստեղծը Ֆրեւերիք Միսթրալ, որուն զըրկեր էի Les Trouvères arméniens հատորը, ինձի այդ առթիւ ուղղած նամակին մէջ կ'ըսէր թէ «Ֆրիկը Յորայ մէկ թողն է», ինչ որ մեծ գովեստ մըն է մեր բանաստեղծին համար, վասն զի Յորայ գիրքը մարդկային դրական հանճարի բարձրագոյն արտադրութիւններէն մէկն է: Եւ արդէն Ֆրիկի քերթուածներուն ընթրոշ համն ու սրտաշարժ դիժը՝ ճիշդ անոր մէջ է որ ան իբր հաւատացեալ քրիստոնեայ եւ իբր հարազատ սրտցաւ Հայ կեանքի մէջ իր տեսած տղեղութիւններէն ու հրէշութիւններէն գայթակղին ու զայրանալը եւ ատոնք «Աստուածային Արդարութեան» աւանդական հատորին հետ հաշտեցնել չկրնալն է որ կ'աղաղակէ իր ցաւատանջ երգերուն մէջ:

ուածի մը մէջ զոր այդ հայանպատ ազնիւ կազմակերպութիւնը շատ մատչելի պայմաններով հինգ տարուան համար դրած էր Կաթողիկոսութեան տրամադրութեան տակ: Հինգ տարին լրացած ըլլալով, պէտք էր մնարել բաւական կարեւոր դոմար մը կարենալու համար տիրանալ այդ կալուածին եւ պահպանել ու ընդլայնել հոն սկսուած կարեւոր դործը, այսինքն Կիլիկեան Կաթողիկոսարանի ազգային, կրօնական եւ կրթական գերին Լիբանանի հիւրընկալ հողին վրայ շարունակումը: Հանգանակութիւն մը բացուած էր, որուն կը մասնակցէին՝ Լիբանանէն ու Սուրիայէն եւ ուրիշ տեղերէ՝ մանր գումարներով՝ որոշ թիւով Հայեր, բայց որ շատ դանդաղ կը քալէր եւ հեռու էր յոյս ներշնչելէ թէ այդ ձեւով կարելի պիտի ըլլար ցանկացուած արդիւնքին հասնիլ, եւ ահա յանկարծ Պ. եւ Տիկին Գայրզեան մէջտեղ կը նետուին, ինքնաբերաբար, (ինչ որ հազուադէպ երեւոյթ մըն է), եւ կը նուիրեն 4000 անգլ. ոսկի: Հանգանակութիւնը դեռ կը շարունակուի, բայց այդ խոշոր նուէրը արդէն իսկ կ'ապահովէր Կաթողիկոսարանին Անթիւեասի այդ կալուածին եւ շինութեանց մէջ պահպանումը:

Պ. եւ Տիկին Գայրզեան, որոնց անունը անձանօթ էր շատերու, որոնք թերեւս մեծ հարստութիւն մըն ալ չունին և իրենց կարողութենէն վեր գոհողութիւն մըն է որ յանձն առեր են, իրենց այս ժեսթով՝ որ բոլոր Հայերու գովեստին ու շնորհաւորութեան արժանի է՝ կ'անցնին մեր ամենէն երախտաւոր ու սիրելի բարերարներու շարքին մէջ: Յաւերով ու սուգերով ծանրաբեռն ալեփառ եւ ա՛յնքան թանկագին Սահակ Հայրապետի սրտին համար, ուր Շահէ սրբազանի եւ Բարդէն կաթողիկոսի վաղաժամ մահերը նորադոյն ամենաձանր խոցերը բացին, այս պայծառ երեւոյթը մեծ միտթարութիւն մը եղած ըլլալու է:

Ե՞րբ պիտի իմանանք որ Գայրզեան մը, իր կնոջ հետ կամ միայնակ, այդպիսի ինքնաբեր ու վեհանձն ժեսթ մըն է ըրեր ի նպատակ մեր ժողովուրդին ունեցած բարոյական ամենէն մեծարժէք ուժին, որ եւ ամենէն լքուածն է, ամենէն քիչ օգնութիւն ստացողը՝ արտասահ-

մանի մէջ, — այն է մեր զրականութեան: Հայաստանի մէջ կառավարութիւնը եւ Պետհրատը պաշտօնապէս, սիստեմականօրէն եւ լայնօրէն կ'օգնեն զբողներուն եւ շարագրուած նոր դործերու հրատարակումին: Սփիւռքի հարիւր հազարաւոր բազմաթիւ Հայութեան ծոցին մէջ թո՛նջ կազմակերպութիւն կայ որ դրական ընտիր դործերու հրատարակմանն օժանդակէ, ու եւ է չափով. ո՛չ մէկ կազմակերպութիւն կայ որ այդ նպատակն ունենայ կամ դէժ իր նպատակներուն մէջ ասոր ալ անկիւն մը տուած ըլլայ: Ո՞ր հայ մեկենասը պիտի հնարաւոր դարձնէ հիմնարկութիւնը լուրջ եւ ամուր զրական Հրատարակչականի մը, որ արտաթահմանի ցրուած, բայց մտաւոր հին ու նոր կարեւոր ուժերով լի անտէր դաղութահայութեան Պետհրատն ըլլայ: Ի՞նչքան ցաւալի է որ Բարեգործականը, որ զանազան բարեսիրական նպատակներու համար ամէն տարի մէկ — երկու կտակ կամ նուիրատուութիւն կը ստանայ (բան մը որուն համար ուրախ ենք), դեռ ու եւ է կտակ կամ նուիրատուութիւն չէ ստացած զրական Հրատարակչականի մը հիմնարկութեան համար, ու ցաւալի է նաեւ որ այդ մեծ կազմակերպութեան Կեդր. Վարչութիւնը մասնաւոր ջանք մըն ալ չ'ընէր մղելու համար ազգասէր մեկենասներ որ այդպիսի Հրատարակչականի մը ի նպատակ նուիրատուութիւն մը կամ կտակ մը յանձնեն իրեն: Պէտք է յուսալ սակայն որ ասոր ալ օրը պիտի գայ:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Քրոնիկիս շարագրուելէն ու շարունակէն ետքը ստացայ Արտաւազդ Արքեպոս. Սիրմէեանի նոր դործը, «Ընտանեկան Դաստիարակութիւնը մեր տուններէն ներս, ու նկատեցի որ մոռցեր եմ յիշատակել ն. Պէշիկթաշլեանի «Հիւանդտեա» տիտղոսով միարար կառակերպութիւնը որ վերջերս Փարիզի շրջակայքը բեմի մը վրայ ներկայացուելէ յետոյ զըրթոյկի մը ձեւով լոյս տեսաւ: Արտաւազդ սրբազանի նոր հրատարակութիւնը հաւաքածու մըն է Եփրատ եւ Ազգակ թերթերուն մէջ երեւցած

իր շարք մը յօդուածներուն ուր ընտանեկան կեանքի հետ կապ ունեցող հական հարցեր քննուած ու մեկնարանուած են ողջամիտ եւ աղնիւ ոգիով մը, իսկ Պէշիկթաշլեանի կատակերգութիւնը զրօսնելու եւ զրօսցնելու համար գրուած խեղդատակութիւն մըն է (farce) որու մէջ չարազանցեալ զաւեշտականութիւն մը կը տիրէ եւ որ հեղինակին գրական մնայուն արժէքով էջերէն մէկը չէ:

Խորհրդ. Հայաստան օրաթերթի վերջին թիւերէն տխրութեամբ իմացայ որ Տիկին Զապէլ Եսայեանը եւ Եղիա Զուրարն ալ իրր «Թըրօցքիսթ, եւն.» ամբաստանուած՝ վտարուեր են Գրողներու Միութենէն: Երկուքն ալ այդ սեւ օրին հասնելէ առաջ՝ ուրիշներ ամբաստանելու յանցանքը գործած էին, երկուքն ալ ուրիշ առիթներով եւս՝ անցեալին՝ սխալներու մէջ ինկած են, եղած են ըսպէսներ ուր երկուքն ալ անշնորհք վարժունքներ ունեցած են ինծի հանդէպ, բայց Դժբաղդութեան իրենց վրայ խոյացումը սիրտս կը ճմլէ, ու չեմ ըմբռներ այդպիսի դէպքի մը հանդէպ Զապէլին կատակարան գուարթութիւնը՝ «Զապէլն ալ մերկացուեց... եւն.»: Այդ մեծ անձկութեան մէջ

ուր կը գտնուին այժմ, եւ Տիկին Եսայեանի գրական լուսագոյն գործերուն մեծ արժէքը միայն կը տեսնեմ, ու Զուրարին՝ զոր հոս ճանշացայ իրր կրակոտ, համակրելի, վառվռուն համայնավար հայ մտաւորական գործիչ՝ վայլուն հրապարակագրի դէմքը միայն կը տեսնեմ: Պէտք չէ մոռնալ որ Տիկին Եսայեան ամենէն տաղանդաւոր հայ գրագիրուհին հանդիսացած է: Մաղթենք որ ինչպէս միւս ամբաստանուածներուն, ասոնց ալ ու եւ է ծանր վտանգէ գերծմնալուն բարի լուրը շուտով ստանանք:

Նախորդ թիւի Քրօնիկիս մէջ, Պ. Մ. Յ. Բարթիկեանի Աթէնքի մէջ հրատարակած «Դիցապաշտ Հելլադան» գրքի մասին սխալմամբ գրեր էի թէ յունարէնէ թարգմանութիւն է: Պ. Բարթիկեան հելլէն դիցաբանութեան մասին այդ շահեկան աշխատութիւնը շարադրելու համար օգտուած է մէկէ աւելի յոյն հեղինակներու գործերէն, բայց ինք է որ շարադրած է այդ գիրքը:

Ա. 2.